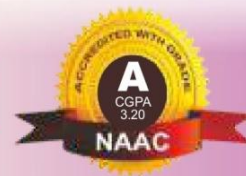

Maratha Vidya Prasarak Samaj's

ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, KHEDGAON

Tal.: Dindori, Dist.: Nashik (Maharashtra) 422 205.

Dr. D. N. Kare

M.A, M.Phil., Ph.D.

G.D.C.& A., SET, NET (Economics)

PRINCIPAL

Ph. : (02557) 235183, Fax : (02557) 235183

E-mail : acckhedgaon@rediffmail.com

Website : www.khedgaoncollege.ac.in

College Code : 732

Centre No. : 163

AISHE : C-41301

CAAN - 017890

Affiliated to Savitribai Phule Pune University (ID No. PU/NS/AC/76/2003)

3.2.1 Number of papers published per teacher in the Journals notified on UGC website during the last year

Sr.No.	Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Page No.
01	Information and Communication Technology in Education System : Current Trends	Mr. Vikas Shivaji Shinde	Commerce	04 to 11
02	Locus of control and anxiety of students from medical and non medical college	Mr. Nilesh Vithhal Nikam	Psychology	12 To 18
03	A study of funds received by Gram Panchayats from the 15th Finance Commission (१५ व्या वित्त आयोगाकडून ग्रामपंचायतींना मिळणाऱ्या निधींचा अभ्यास)	Dr.Dipak N.Kare	Economics	19 To 34

04	Emotional competence among the students from medical and non medical college	Mr. Nilesh Vithhal Nikam	Psychology	35 To 39
05	Post-2014 Foreign Policy of India under the leadership of Prime Minister Narendra Modi (पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखालील भारताचे २०१४ नंतरचे परराष्ट्र धोरण)	Mr.Prasahnt D.Deshmukh	Political Science	40 To 51
06	Political participation of women महिलांचा राजकीय सहभाग	Mrs.Yogita Balasaheb Garud	Political Science	52 to 62
07	New Education Policy-2020 and Online Education (नवीन शैक्षणिक धोरण-२०२० आणि ऑनलाईन शिक्षण)	Dr.Dipak N.Kare	Economics	63 to 70

Dr. D. N. Kare
Dr.D.N.Kare
Principal
 Arts & Commerce College
 Khedgaon, Tal. Dindori(Nashik)

3.2.1 Number of papers published per teacher in the Journals notified on UGC website during the years.

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number	Link to the recognition in UGC enlistment of the Journal /Digital Object Identifier (doi) number Link to website of the Journal
Information and Communication Technology in Education System : Current Trends	Mr. Vikas Shivaji Shinde	Commerce	International Journal of Advance and Applied Research	2022-2023	ISSN – 2347-7075	https://ijaar.co.in/vol-9/
Locus of control and anxiety of students from medical and non medical college	Mr. Nilesh Vithhal Nikam	Psychology	International Journal of Research	2022-2023	ISSN – 2348-6848	https://zenodo.org/records/7843512
A study of funds received by Gram Panchayats from the 15th Finance Commission (१५ व्या वित्त आयोगाकडून ग्रामपंचायतींना मिळणाऱ्या निधींचा अभ्यास)	Dr.Dipak N.Kare	Economics	Genius AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL Peer Reviewed Refereed and UGC Listed Journal No. 47100	2022-23	2277-5730	http://ww25.ajantaparakashan.com/?caf&subid1=20231204-1345-373c-a7e0-f20f8890355f&query=Publication&afdToken=ChMI4vLE6OH0ggMVB0ZnBx2bXAuIEmYBILqppj2rIX2JZR0tl6vTPyuySoTeHAK7i0qKUYCGjiursLIEZ97X3qqpxpe0PGo0RWiVfXSLk6rEdjYf_tkwjCP9OpAg-cVfOXFCLKUFpQ6EhcXyU741PFIkCaMYUnpj_YATKRps&pcsa=false&nb=0&nm=37&nx=275&ny=75&is=700x480&clkt=115
Emotional competence among the students from medical and non medical college	Mr. Nilesh Vithhal Nikam	Psychology	Rabindra Bharati Patrika	2022-2023	ISSN – 0937-0037	https://rbu.ac.in/home/page/108

<p>Post-2014 Foreign Policy of India under the leadership of Prime Minister Narendra Modi (पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखालील भारताचे २०१४ नंतरचे परराष्ट्र धोरण)</p>	<p>Mr.Prasahant D.Deshmukh</p>	<p>Political Science</p>	<p>VICHAR MANTHAN National Research Journal of Political Science and Public Administration (Peer Reviewed Journal) ISSN-2347-9639</p>	<p>2022-2023</p>	<p>ISSN-2347-9639</p>	<p>https://vicharmanthanjournal.org/</p>
<p>Political participation of women महिलांचा राजकीय सहभाग</p>	<p>Mrs.Yogita Balasaheb Garud</p>	<p>Political Science</p>	<p>VICHAR MANTHAN National Research Journal of Political Science and Public Administration (Peer Reviewed Journal) ISSN-2347-9639</p>	<p>2022-2023</p>	<p>ISSN-2347-9639</p>	<p>https://vicharmanthanjournal.org/</p>

<p>New Education Policy-2020 and Online Education (नवीन शैक्षणिक धोरण-२०२० आणि ऑनलाईन शिक्षण)</p>	<p>Dr.Dipak N.Kare</p>	<p>Economics</p>	<p>Ajanta AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL Peer Reviewed Refereed and UGC Listed Journal Journal No. 40776</p>	<p>2022-23</p>	<p>2279-0489</p>	<p>http://ww25.ajantaparakashan.com/?caf&subid1=20231204-1345-373c-a7e0-f20f8890355f&query=Publication&afdToken=ChMI4vLE6OH0ggMVB0ZnBx2bXAuIEmYBILqpj2rIX2JZR0tl6vTPyuySoTeHAK7i0qKUYCGjiursLIEZ97X3qqpxpe0PGo0RWiVfXSLk6rEdjYf_tkwjCP9OpAg-cVfOXFCLKUFpQ6EhcXyU741PFlkCaMYUnpj_YATKRps&pcsa=false&nb=0&nm=37&nx=275&ny=75&is=700x480&clkt=115</p>
---	------------------------	------------------	---	----------------	------------------	--

Dr.D.N.Kare
Dr.D.N.Kare
Principal
 Arts & Commerce College
 Khedgaon, Tal.Dindori(Nashik)

Young Researcher Association
INTERNATIONAL JOURNAL
OF

ADVANCE AND APPLIED RESEARCH

CERTIFICATE

Is hereby awarding this certificate to

NAME- Mr. Vikas Shivaji Shinde, Assistant Professor in Commerce, MVP's Arts & Commerce College, Khedgaon, Tal. Dindori, Dist. Nashik

In recognition of the publication of the paper entitled
PAPER TITLE: Information And Communication Technology In Education System: Current Trends

Published in **INTERNATIONAL JOURNAL OF ADVANCE & APPLIED RESEARCH**

(IJAAR). ISSN 2347-7075. **IMPACT FACTOR** 7.328

VOLUME - 9   ISSUE-6   DATE- JULY -AUG 2022

Dr. Pravin Talekar
Executive Editor

INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGY IN EDUCATION SYSTEM: CURRENT TRENDS

Dr. Dilip B. Shinde¹ Mr. Vikas Shivaji Shinde²

¹Principal & Research Guide, MVP's K. K. Wagh College, Pimpalgaon Baswant Tal. Niphad (Nashik)

²Assistant Professor in Commerce, MVP's Arts & Commerce College, Khedgaon, Tal. Dindori, Dist. Nashik

Corresponding Author- Dr. Dilip B. Shinde

Email- vikas.shinde199@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7070174

Abstract:

Education is essential for economic development, innovation and growth. But it can also be expensive and hard to get access to. In the current education sector, 'Information and Communication Technology (ICT) plays a vital role in the process of empowering and using the technology in various educational activities. This Educational field can effectively anticipate the negative impact of ICT and eliminate that impact. This technology of Information & Communication in the education field effectively increases the student's knowledge. The use and implementation of ICT in education increase the intrinsic value of teaching and learning by enhancing effective learning from the student's side'. It added measurements, standards and various dimensions to understanding which isn't traditionally available. After the regular use & implementation of ICT tools in schools and colleges, students learning activities will enhance, stimulate and engage in an ICT environment more than in an environment like a traditional Classroom.

Keywords: Digital education; ICT; M-learning; E-learning; Teaching and learning.

Introduction:

Use and implement 'Information and Communication Technologies' (ICTs), including various platforms like Digital Technology, Computers, Internet, Virtual Library, Social Media Applications, television, radio and so on. All these platforms worked as supported & powerful ICT-enabled tools for new educational change and revolution. When used appropriately, 'ICT tools help extensive access to education holders, strengthen the relevance of education to the digital workplace and increase academic quality, which helps make teaching and learning activities into an engaging, connecting and active process for the real-life education achievers'. However, the experience of introducing various ICT tools in the classrooms, other educational platforms and 'all over the world past several decades

suggests that the full realization of the potential educational benefits of ICTs is not automatic' [5].

The effective integration and implementation of ICT tools into 'the educational system is a complex nature and multi-viewed process, which includes not just indeed technology, enough initial capital, getting the technology is the easiest part but also teachers' competencies, curriculum and Teaching methods, institutional readiness and long-term financing among others' [1]. This is intended to help policymakers in developed & developing countries define a framework for the appropriate and 'effective use of ICT tools in their educational systems by providing, firstly, a brief overview of the potential benefits of the service and implementation of ICT tools in the education field and the various ways in

which different ICT tools have been used in education' [11]. Secondly, it addresses the essential and 04 broad issues in using ICT tools in education, like effectiveness, cost/expenses, equality and sustainability. The researcher concludes with a discussion of the significant 05 key challenges that policymakers in developing countries must know when making decisions about integrating ICT tools in education, like educational policy and planning, financing, capacity building, language & content and infrastructure [4].

President of ICT and Skills, Smart-class Educational Services Pvt Ltd, Hon. Shri. Ashok Mehta explained his views on the industry; "they discussed the presence of ICT tools in the Education field and tried to work on appropriate solutions by integrating ICT tools.¹ He further added, a report highlighting the problems & challenges in education, ICT has an important role in addressing the issue of quality content and quality of teachers. From the Covid-19 pandemic situation, the global role of ICT tools has been acknowledged and appreciated. ICT facilitates the exchange of E-data among the students and teachers successfully; once teachers have appreciated it, they try to achieve academic goals" [12]. Ministry of Human Resource Development has already focused on "the importance of ICT tools in education, and some schemes have already been started by the government where

Objectives of the use of ICT:

1. Bridge the differences amongst 'the learners, teachers & other stakeholders'; this leads to effective interaction and transparency.
2. Equal importance is given 'to promoting the culture of learning at schools and colleges and supporting sharing of experience and information with others' in the field of education.

Hypothesis of the research:

1. The use of information and communication technology is increasing in the education sector
2. The use of information and communication technology is improving

some companies like Smart-class and Google classrooms have made a huge contribution" [9]. An ICT tool plays a catalytic role in enhancing learning activities in Classroom and beyond [2]. The President of Smart-class Educational Pvt Ltd. said, "One needs to do due diligence before a content provider is selected as content is the Fundamental base".

Miss Mitsuyo Tamai, 'the founder of Kiwami', expressed her thoughts on the effectiveness of ICT tools in education. She said, "Looking at the present education scenario, various changes have taken place in the teaching-learning activity, assessment and evaluation. Information and communication technologies are extremely influencing every discipline, including Education. It affects every aspect of education, from teaching-learning activity to assessment and evaluation. It improves the effectiveness of education. It is a useful tool in the literacy movements. It expands the scope of education by facilitating E-learning, mobile learning, and online and inclusive education. It also facilitates research and scholarly communication" [3]. "The impact of ICT tools and their potential for education is manifold. Judicious use of ICT technologies and new teaching-learning functions and roles of education personnel can bring about a more efficient and effective teaching-learning process." [13]

the quality of teaching and learning systems.

List of ICT tools used for Teaching and Learning:

A list of examples of ICT devices that can be used in teaching and learning. ICT devices used in teaching-learning activities are divided into hardware, Software and Network communication. The technological tools are suitable for students as well as teachers.

General ICT tools for teaching and learning:

Computer Screen/Desktop and Laptops, Projector, Printer, Photocopier, Tablets, Poppet, Pen-drive, IPods, Ipads, Web-

boards, Scanners, Microphones, Interactive White Board, DVD's & CD's, Flash Disc's, Video Games etc.

Special Needy Education ICT tools for teaching and learning:

Audio books, Text Magnifier, Head wands, Keyboard for brain Percy, braille, typing aids, large prints.

Digital tools for teaching and learning:

M-learning, E-learning, Dnyandarshan TV Channels, & Various Mobile Apps.

M-learning, E-learning:

Mobile learning is increasingly seen as an essential and primary tool in improving learning opportunities in India. It is an interesting long-range missile in education technologies. For various reasons, traditional education's physical infrastructure and accessibility are often inadequate. Recent Schools and Colleges are overcrowded, under-resourced libraries and lack essential teacher training. Despite attempts at improving the system, retention of both pupils and teachers is low, and learning outcomes are poor. It is always said that "a country like India has a young population. Approximately 50% of the population is under the age of 15 years, and around 200 million young people are between the ages of 15 to 24 years. Added to this, India is the world's fastest-growing economy. All these young people will be the driving force behind the country's sustainable growth. But an unskilled and uneducated workforce is a stumbling block to further development and maintaining it. With this issue in mind, investing in education and training is more important than ever. For the inside area to maximize its economic growth potential, it is necessary to expand educational opportunities and cut its price. The possibilities provided by the advancements in Education Technologies come into play [6]. Some essential ICT Tools are given as follows:

M-learning:

The definition of M-learning and its difference from e-learning is not well-defined. It can mean different types of things according to their use and

application. In general, E-learning is rooted inexpensive computers and internet access, and M-learning is based on SMS service and the easy use of the mobile phone. An increase in the use of general mobile phones means many Indians are now able to access various learning applications directly. Text message facility delivers training to people living in remote areas and weak educational infrastructure. This is important because education standards are directly linked with increasing innovation and wealth. Recently, various mobile applications have been available for teaching and learning by way of M-learning.

SMS facility support in school:

The interactive nature of mobile technology means it can offer support facilities and backup facilities for students and teachers in schools and colleges. Information can be broken down into small pieces and sent as a regular text message, which helps teachers deliver the curriculum correctly, or educational messages can be sent straight to the students. Both teachers and students can interact with their peers via messages that help them feel supported and stay motivated. Especially this form of M-learning is helpful as a free service. With mobile text packages becoming more and more affordable, it means teaching & learning should not incur extra costs. Social networks like WhatsApp, Facebook, Twitter, YouTube, and so on can also be accessed for sharing lessons and other support. This should lead to better retention of students and teaching staff by better learning outcomes in the field of education.

ICT tools and devices for Teaching & Learning-Definition:

The following examples of ICT tools, devices, hardware and infrastructure provide an overview of some of the technologies you will encounter as you teach and interact with learners of all ages. The exhaustive list is intended to guide your thinking, planning, and future questions about if, how, why and when to use different ICT forms in your teaching.

Some examples of tools, devices and infrastructure are as follows [7]:

Use of Web-based Tools and Applications for managing teaching and learning:

Student Management Systems: This system includes financial, time-tabling, student assignment records and daily reporting. It may also enable parents to review their child's performance online

Virtual Classroom Software Systems:

This system delivers "an interactive learning environment to students with a computer system and Internet connection. This software provides various platforms to students with a screen consisting of an instructional area, class location, message/notice board, floating board etc".

Digital Student Report Card Systems- Recently, a digitalized system for transmitting student information can embed real examples of a student's work from an e-portfolio. This system provides a magnified chief cum report card, which is helpful to students for giving daily records such as attendance in the Classroom.

Plagiarism Detection Systems:

This system "examines & scanning digital text and, by comparing the nature and frequency of particular word strings, provides feedback to the educator on the likelihood that a specific piece of work has been plagiarised".

E-Portfolios

(Electronic/digital portfolio): This system provides a digital storage facility, which enables an individual to maintain a proper ongoing record of their activities, routine work, notable achievements, awards and assessments. The above exercises are considered portfolios in education by preserving digital records.

Online Collaborative Workspaces:

Some online communication tools are used for teaching and learning, which enables an individual to participate in the collaboration—examples: Bulletin board, Email discussion lists, etc.

Teaching and Learning tools:

using web-based tools and applications [8, 9].

Learning Management Systems:

Various Internets-based software that deploys, manages, tracks and reports on the interaction between the teachers & learner and the content and the learner. This system allows students to register, track learner progress, maintain test scores, and indicate course completions. This also allows the instructor to assess students' performance regularly.

Personal Communication: Use of Digital communication tools in learning and teaching, "which enables individuals to talk to one person or more by using digital devices such as web forums, Internet relay chats, and SMS (short messaging service) on mobile phones".

Interactive Whiteboards:

Recently, whiteboards have allowed users interactive communication in the education field. These whiteboard surfaces always display digital files from a computer via a digital projector. The digital application of the whiteboard is considered an appropriate tool for interactive communication between teachers and students. i.e. "the teacher or student may write on it and then digitize the marked-up material spontaneously".

Mobile delivery devices: The digital storage:

Personal Digital Entertainment Devices(PDEs) and MP3 Players: This system enables the user to download, store and play audio, photo and video files and, in many cases, to take an active part in interactive activities.

Storage devices: such devices for transferring electronic work between various devices from one place to another and physical locations and to take backup of work done, e.g. USB drive.

Mobile phones: This device increasingly allows digital communication via photos, videos and text messages.

Personal Digital Assistants

(PDAs): Digital device like PDAs and Pocket-PCs allows input of data via a mini keyboard or equivalent tools. It usually

includes a digital calendar, organized functions and essential software functions such as word processing, email, spreadsheets, data storage and wireless capacity [10].

Tablet PCs: A small screen where a 12-inch laptop PC may be input directly on the screen with a special pen. This is the same device as screen-touch mobile phones and is primarily used by students in engineering, medical and various technical institutions.

Gaming Devices: Apart from continuous study, students want to enjoy some gaming activities. This digital device consists of various games or a content delivery method and gaming console (e.g. Gameboy).

Assistive and Adaptive Technologies: such technologies support disabled students with screen readers, blind students' digital tools and virtual pencils.

Laptops: This device, like a mobile computer, is operated with a specific battery away from power sources. Recent versions are wireless and can connect the system to the Internet in wireless hotspots.

Content delivery methods:

Blogs: Blogs are web-based journals or log books. An author or group of authors chronologically orders blogs and web postings. All blogs may be personal, individual, group collaborations or representative of an institution.

Digital TV: Digital TV is similar to analogue TV but can deliver rich and luxurious multimedia learning experiences. It enables interactive communication between teachers and students.

Podcasts:

A digital tool, podcasting is a method of publishing audio files via the Internet, which allows users to subscribe to a feed to receive new files automatically to get & understanding recent trends of knowledge.

Vodcasts: A digital tool, Vodcasts allows users to receive videos. Video on demand is the same concept as podcasting but with video files.

Wikis: A Wiki or wikis is a website (or other hypertext document collection) that allows users to add content on an Internet

forum but also allows anyone to edit some content. 'Wiki' also refers to the collaborative software used to create such a website in education.

Voice over Internet Protocol (VoIP) enables voice transmission across the Internet. E.g. Skype. The use of this digital tool increases the quality of Audio for clear communication of audio data in the education field.

Other devices, concepts, and technologies:

Digital Cameras: In this device, all types of films are stored digitally.

Moblogs and Photoblogs:

Moblog devices are combined with the words blog and mobile. It means the capacity to blog post items to a blog using a mobile phone or other mobile devices.

Scanners: This device enables the digitization of analogue content. Digital items can be manipulated by computer software and stored digitally.

Peer-to-peer Networking and Technologies:

This networking technology allows two or more computers to share their resources, such as hard drives, CD-ROM drives, DVD drives and printers. This enables teachers and students to share digital files locally and internationally in the field of Education.

Swarming (meetups):

In specific events/programs, some people come together quickly with a common interest to participate and perform their experience. For this, Mobile devices are often used to generate swarms. They may be used for educational, political or social reasons. E.g. learning swarms – in this event, students come together for learning.

ICT Based/oriented 7 Effective Teaching Strategies for the Classroom:

The Classroom is a dynamic environment for students, "bringing together students from different views, backgrounds, interests and involvements with various abilities and personalities. Effective teachers require creative and innovative teaching strategies to meet student's individual and educational needs.

Whether teachers have been teaching for two months or two years, knowing which teaching strategies will work satisfactorily with their students can be challenging. As a teacher, there is no solution for 'one view, one size & one practice fits all students'. Therefore here is given a range of effective teaching strategies which can use to inspire his classroom practice:

Technology in the Classroom:

Incorporating technology into teaching activities is a great way to actively engage students, especially as digital media surrounds young people in the 21st century. "In general interactive whiteboards or various mobile devices can be used to display images and videos, which help students, visualize new academic concepts. The learning activity can become more interactive when digital technology is used during lessons. Students can engage instantly in their research ideas, which develop autonomy". Recently **Mobile devices** such as I pads and tablets can be used by students in the Classroom to **record results, take photos and videos** or incorporate **educational programmes** such as lesson plans **and assessments**.

Visualization effects:

Visualization effects bring dull academic concepts to life with visual and practical learning experiences; they help the students understand how their academic concept applies in the real world. This includes using the interactive whiteboard to display photos, audio clips and videos and encouraging students to get **experiential knowledge**.

Cooperative learning:

Encourage students of various abilities to work together by promoting small groups or class activities. Through cooperative learning, students verbally express their ideas and will, develop their self-confidence, and enhance their communication skills as well as critical thinking & problem-solving skills. **Solving mathematical tricks, illustrations, puzzles, conducting scientific experiments and acting out short**

drama sketches are a few examples of cooperative learning incorporated into Classroom.

Inquiry-based instructions:

Inquiry-based questions inspire students to think for themselves and become more independent, such as posing thought-provoking questions. This encourages students to ask questions, investigate their ideas using their problem-solving skills, and gain a deeper understanding of concepts.

Differentiation techniques:

Differentiate your teaching by allocating specific & small tasks based on students' abilities and ensure no student gets left behind. Assigning classroom activities according to students' unique learning needs means individual students with higher academic capabilities are stretched, and those students who are struggling get the appropriate support. This can involve handing out **worksheets that vary in complexity** to different groups of students or **setting up a range of workstations** around the Classroom.

Professional development:

Regular professional development activity is a proper way to enhance teaching and learning in the Classroom. With educational policies constantly changing, attending events where students can gain inspiration from other teachers and academicians is extremely useful.

Personality management:

Implementing an effective personality management strategy is crucial to gaining your student's respect and ensuring students have an equal chance of reaching their full potential. Noisy, disruptive classrooms do not encourage a productive learning environment; therefore, developing an atmosphere of mutual respect through a combination of discipline and reward can benefit teachers and their students.

Conclusion:

Due to the use of modern digital tools in the current teaching and learning system, the education system has improved and positively impacted the education sector.

Through the regular use of various digital tools, students are getting self-reliant education, and even from the Corona pandemic, everyone has obtained used to this.

References:

1. Ainley, J., Enger, L., & Searle, D. (2008). Students in a digital age: Implications of ICT for teaching and learning. In *International handbook of information technology in primary and secondary education* (pp. 63-80). Springer, Boston, MA.
2. Bakar, A. Y. A. (2016). "Digital Classroom": An Innovative Teaching and Learning Technique for Gifted Learners Using ICT. *Creative Education*, 7(1), 55-61.
3. Blau, I., Grinberg, R., & Shamir-Inbal, T. (2018). Pedagogical perspectives and practices reflected in metaphors of learning and digital learning of ICT leaders. *Computers in the Schools*, 35(1), 32-48.
4. Bindu, C. N. (2016). Impact of ICT on teaching and learning: A literature review. *International Journal of Management and Commerce Innovations*, 4(1), 24-31.
5. Enrique Hinostroza, J. (2018). New challenges for ICT in education policies in developing countries: The need to account for the widespread use of ICT for teaching and learning outside the school. In *ICT-Supported innovations in small countries and developing regions* (pp. 99-119). Springer, Cham.
6. Gran, L., Petterson, D., & Mølstad, C. E. (2019). Digital bildung: Norwegian students' understanding of teaching and learning with ICT. *Nordic Journal of digital literacy*, 14(1-02), 23-36.
7. Ghavifekr, S., Kunjappan, T., Ramasamy, L., & Anthony, A. (2016). Teaching and Learning with ICT Tools: Issues and Challenges from Teachers' Perceptions. *Malaysian Online Journal of Educational Technology*, 4(2), 38-57.
8. Hafeez, M. (2021). Teaching-learning process and ict tools-a review. *Indonesian Journal of Basic Education*, 4(1), 18-27.
9. Jadhav, V. R., & Bagul, T. D. (2021, February). Education Towards Skill Development For Rural Women. In *Chronicle of Humanities and Cultural Studies, UGC Sponsored National Conference, Mahatma Gandhi, Education and welfare Society* (Vol. 7, No. 01, pp. 122-126).
10. Jadhav, V. R., Bagul, T. D., & Baste, Y. R. (2020). Innovative Reforms in Lockdown Period in Teaching and Learning in Higher Education during COVID-19 Era. *Economic, Social, Psychological, Political, Educational and Literary Impact of COVID-19*.
11. John, P. D., & Sutherland, R. (2004). Teaching and learning with ICT: New technology, new pedagogy?. *Education, Communication & Information*, 4(1), 101-107.
12. Millea, J., Green, I. & Putland, G. (education.au). (2005). Emerging technologies: A framework for thinking. Canberra: ACT Department of Education and Training. Retrieved 20 December 2005 from:
13. Tedla, B. A. (2012). Understanding the importance, impacts and barriers of ICT on teaching and learning in East African countries. *International Journal for e-Learning Security (IJeLS)*, 2(3/4), 199-207.

PUBLICATION CERTIFICATE

This publication certificate has been issued to

Dr. Nilesh Vitthal Nikam

For publication of research paper titled

Locus of Control and Anxiety among the Students from Medical and Non-Medical College

Published in

International Journal of Research (IJR) with ISSN 2348-6848

Vol:10 issue: 4 Month: April Year: 2023

Impact factor:6.113

The journal is indexed, peer reviewed and listed in Google Scholar

Editor

Olunoye D. Nero

International Journal of Research (ISSN 2348-6848)

Note: This eCertificate is valid with published papers and the paper must be available online at <https://journals.pen2print.org/index.php/ijr/> or <http://ijrjournal.com/index.php/ijr>

\$html = ";

Locus of Control and Anxiety among the Students from Medical and Non-Medical College

Dr. Nilesh Vitthal Nikam
Assistant Professor
Head, Department of Psychology
MVP's Arts & Commerce College, Khedgaon
nikamnil@gmail.com

Abstract:

Aim of the present study the difference between medical and non-medical students on locus of control and anxiety. To assess the locus of control, Locus of control (LOC) of Vohra (1992) and to assess the anxiety, Anxiety scale of Cattell, Krug and Scheier used and were administered 60 student from medical and non-medical college of Pune City of Maharashtra. Finding indicate that internal and external locus of control significantly not differed among students from non-medical college and students from medical college. In case of anxiety, significant difference found between students from non-medical college and students from medical college. Students from medical college found higher level of anxiety than students from non-medical college.

Keywords: Locus of control, anxiety, Students from Medical college and non-medical college.

Introduction:

In education, focal point of control often refers to how students perceive the cause of their academic success or failure. Students with "internal locus of control" often believe that their success or failure is the result of the effort and hard work they have put in during their studies. Excessive stress in medical education makes it difficult for students to resolve interpersonal conflicts caused by prior stress. A significant proportion of medical students develop an anxiety disorder due to the long-term effects of stress on emotional and behavioral symptoms.

Received: 23 March 2023

Revised: 2 April 2023

Final Accepted for publication: 10 April 2023

Copyright © authors 2023

287

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.7843512>

Internal Locus of Control:

According to Rotter (1966), Locus of Control states that individual's perception about the underlying main causes of events in his/her life. Or, more simply: Do you believe that your destiny is controlled by yourself or by external forces (such as fate, god, or powerful others).

For example, students with an internal locus of control, score may blame poor grades for poor performance, while students with external locus of control, scores may blame teachers or an unfair test for poor performance.

A person with an external locus of control who believes that academic success or failure is due to luck or chance, higher power, or the influence of others, rather than their own actions. They also struggle more with procrastination and difficult tasks.

Anxiety:

Kaplan and Sadock (1996) "Anxiety is characterized by pervasive, unpleasant, and vague feelings of fear, often accompanied by autonomic symptoms such as headache, sweating, palpitations, chest tightness, and mild stomach discomfort"

American Psychological Association, (APA) (2009) "Anxiety is an emotion characterized by feelings of tension, anxious thoughts, and physical changes such as increased blood pressure, intrusive thoughts or anxiety. They may avoid certain situations because of anxiety.

Rationale and Significance of the Study:

The present study try to find out difference between students from medical college and non-medical college on locus of control and anxiety.

Students with "internal locus of control" often believe that their success or failure is the result of the effort and hard work they have put in during their studies. Excessive stress in medical education makes it difficult for students to resolve interpersonal conflicts caused by prior stress. Result of the study will be useful for academic institution, medical sector, counsellor, parents and students.

Review of Literature:

Rinn and Boazman (2014) surveyed college students with high potential. Their research concerns "scores of control, academic self-concept, and academic dishonesty". He used statistical techniques. He found the effect of control on academic dishonesty. He concluded that the lay group

Received: 23 March 2023

Revised: 2 April 2023

Final Accepted for publication: 10 April 2023

Copyright © authors 2023

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.7843512>

288

had no significant predictors of academic dishonesty. They also found multiple relationships among variables for the composite group, the honored group, and even the unhonored group.

Prochazka (2014) studied the relationship between L-O-C (control score) and procrastination in learning. He randomly interviewed 145 students studying a bachelor's degree in humanities. 100 students completed a questionnaire provided by the scholarship holder. The results showed that “correlation analysis did not show a statistically significant relationship between the research variables ($r = -0.15$, $p = 0.15$)”. According to this theory, the theory that there may be a relationship between internal/external locus of control and learning delay remains unconfirmed

Aggrawal (2006) has researched on the topic of the role of emotional intelligence in relationships in the context of school deprivation and anxiety. He found that for girls who were more emotionally intelligent, academic deprivation and anxiety were positive while girls with low emotional intelligence were not. Emotionally intelligent girls have low anxiety levels during study and results-oriented exams.

Pahwa, et al (2008) investigated the topic of pre-exam anxiety among medical students and how it relates to personality. He found that as exams approached, anxiety levels increased, especially in a study of students with neurosis and extroverted temperaments. Anxiety levels are also linked to certain personality traits.

Vijayakumari (2010) investigated the secondary context of the relationship between anxiety at school and academic achievement. She found that school anxiety had a negative effect on academic achievement, but it was completely different for boys and girls.

Statement of the problem:

“To study the locus of control and anxiety among the medical and non-medical college students.”

Objectives:

1. To study the difference between students from medical and non-medical college on locus of control.
2. To study the difference between students from medical and non-medical college on anxiety.

Hypotheses:

Received: 23 March 2023

Revised: 2 April 2023

Final Accepted for publication: 10 April 2023

Copyright © authors 2023

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.7843512>

1. There would be significance difference between students from medical and non-medical college on internal and external locus of control.
2. There would be significance difference between students from medical and non-medical college on anxiety.

Research Design:

It is between group design in which researcher try to find out difference between students from medical and non-medical college on locus of control and anxiety.

Variables:

Independent Variable: Students from medical and non-medical college

Dependent Variable: Emotional Competence

Operational Definition:

- 1) Internal Locus of control: Score obtained on internal locus of control factors of locus of control and measured by Locus of control (LOC) Vohra (1992).
- 2) External Locus of Control: Score obtained on external locus of control factors of locus of control and measured by Locus of control (LOC) Vohra (1992).
- 3) Anxiety: Score obtained on all factors anxiety and measured by Anxiety scale by Cattell, Krug and Scheier (1959).

Sample and Data Collection Procedure:

In the present study, total 30 student selected from medical college and 30 students selected from non-medical college of Pune district of Maharashtra by using purposive sampling. Age range was 20 to 30 years of the sample. Set of questionnaire including personal data sheet were administered to these sample.

Tools of the Study:

Following standardized scales having all the psychological properties will be used.

1. Locus of control (LOC) Vohra (1992).

Received: 23 March 2023

Revised: 2 April 2023

Final Accepted for publication: 10 April 2023

Copyright © authors 2023

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.7843512>

This 24 likert type rating scale measures locus of control in three dimensions, i.e. powerful on others (P) chance control (C) and individual control (I). The test reliability is .76 and validity is .54.

2. Anxiety scale by Cattell, Krug and Scheier (1959).

This scale is standardized and having psychological properties. This 40 items questionnaire provides a convenient and practical measure of anxiety level. It is constituted on the basis of 5 principle 16 P.F factors namely emotional instability suspiciousness, guilt proneness low integration and tension. The test reliability is .89 and validity is .94.

Result:

Internal locus of control and external locus of control significantly not differed among the students from medical and non-medical college ($t=1.15$, $p>0.05$). External locus of control significantly not differed among the students from medical and non-medical college First hypothesis stating that “There would be significance difference between students from medical and non-medical college on internal and external locus of control.” is rejected.

Anxiety significantly differed among students from medical and non-medical college ($t=7.87$, $p<0.01$). Mean for students from medical college is=44.43, $SD=4.45$ and mean for student from non-medical college students is 35.26, $SD=4.57$ on anxiety. It shown that students from medical college significantly higher level of anxiety than student from non-medical college. Second hypothesis stating that “There would be significance difference between students from medical and non-medical college on anxiety” is accepted.

Conclusion:

1. Internal and external locus of control significantly not differed among students from non-medical college and students from medical college.
2. Students from medical college found higher level of anxiety than students from non-medical college.

Limitations:

1. Present cannot be generalized on students from non-professional college.

Received: 23 March 2023

Revised: 2 April 2023

Final Accepted for publication: 10 April 2023

Copyright © authors 2023

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.7843518>

2. Sample size in the present study only 60.

Suggestions:

1. Students from non-professional college can be considered in the in the future study.
2. Large sample size can be consider.

Implications:

Students from professional college need to develop emotional competency. It is required to develop emotional competency. Then students can better perform in their academic achievement.

References:

- Agrawal M. (2006). Does emotional intelligence affect relationship between deprivation and academic anxiety. *Journal of Educational Studies*, 4(112), 17- 20.
- Herbert, M., Lefcourt.(1982). *Locus of control: Current Trends in theory and research*. London: Psychology press.
- Nunn, G.D., Montgomery, J.D. & Nunn, S.J. (1986). Criterion related validity of Nowicki-Strickland locus of control scale with academic achievement, *Psychology, A Quarterly Journal of Human Behavior*, 23, 9-11.
- Randy, C., Courtney, B. and Rebekah, M. (2004). Locus of control, test anxiety, academic procrastination and achievement among college students. *SAGE Journal Psychological Reports*. <http://doi.org/10.2466/pro.95.2 581-582>

An International Multidisciplinary
Quarterly Research Journal

ISO 9001:2015 QMS
ISBN /ISSN

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal
Journal No. 40776

Volume - XII, Issue - I, January - March - 2023

ISSN 2277 - 5730

AJANTA

Impact Factor - 2020 - 6.306 (www.sjifactor.com)

Is Hereby Awarding This Certificate To

डॉ. कारे दीपक निवृत्ती

In Recognition for Publication of the Paper Titled

१५ व्या वित्त आयोगाकडून ग्रामपंचायतींना मिळणाऱ्या निधीचा अभ्यास

Editor : Vinay S. Hatole

Ajanta Prakashan

Jaisingpura, Near University Gate,
Aurangabad. (M.S.) 431 004

Mob. No. 9579260877

Tel No.: (0240) 2400877,

ajanta3535@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

ATTESTED

Principal
Arts & Commerce College
Khedgaon, Tal. Dindori (Nashik)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - XII Issue - I

January - March - 2023

ENGLISH PART - II / MARATHI

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal
Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2020 - 6.306
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal "AJANTA".
Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Aurangabad, also Published the same at Aurangabad.

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Cell No. : 9579260877, 9822620877 Ph. No. : (0240) 2400877

E-mail : ajanta3535@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - Impact Factor - 6.306 (www.sjifactor.com)

 EDITORIAL BOARD

Professor Kaiser Haq

Dept. of English, University of Dhaka,
Dhaka 1000, Bangladesh.

Roderick McCulloch

University of the Sunshine Coast,
Locked Bag 4, Maroochydore DC,
Queensland, 4558 Australia.

Dr. Ashaf Fetoh Eata

College of Art's and Science
Salmau Bin Abdul Aziz University. KAS

Dr. Nicholas Loannides

Senior Lecturer & Cisco Networking Academy Instructor,
Faculty of Computing, North Campus,
London Metropolitan University, 166-220 Holloway Road,
London, N7 8DB, UK.

Muhammad Mezbah-ul-Islam

Ph.D. (NEHU, India) Assot. Prof. Dept. of
Information Science and Library Management
University of Dhaka, Dhaka - 1000, Bangladesh.

Dr. Meenu Maheshwari

Assit. Prof. & Former Head Dept.
of Commerce & Management
University of Kota, Kota.

Dr. S. Sampath

Prof. of Statistics University of Madras
Chennai 600005.

Dr. D. H. Malini Srinivasa Rao

M.B.A., Ph.D., FDP (IIMA)
Assit. Prof. Dept. of Management
Pondicherry University
Karaikal - 609605.

Dr. S. K. Omanwar

Professor and Head, Physics,
Sat Gadge Baba Amravati
University, Amravati.

Dr. Rana Pratap Singh

Professor & Dean, School for Environmental
Sciences, Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar
University Raebareilly Road, Lucknow.

Dr. Shekhar Gungurwar

Hindi Dept. Vasantao Naik
Mahavidyalaya Vasarni, Nanded.

Memon Sohel Md Yusuf

Dept. of Commerce, Nirzwa College
of Technology, Nizwa Oman.

Dr. S. Karunanidhi

Professor & Head,
Dept. of Psychology,
University of Madras.

Prof. Joyanta Borbora

Head Dept. of Sociology,
University, Dibrugarh.

Dr. Shrikrishna S. Bal

I/C Principal (Retd.),
Head, Department of Psychology,
D.B.J.College, Chiplun, Dist. Ratnagiri (M.S.)

Dr. Manoj Dixit

Professor and Head,
Department of Public Administration Director,
Institute of Tourism Studies,
Lucknow University, Lucknow.

Prof. P. T. Srinivasan

Professor and Head,
Dept. of Management Studies,
University of Madras, Chennai.

Dr. P. Vitthal

School of Language and Literature
Marathi Dept. Swami Ramanand
Teerth Marathwada University, Nanded.

ATTESTED

Principal
Arts & Commerce College
Khedgaon, Tal. Dindori (Nashik)

 EDITORIAL BOARD

Dr. B. R. Kamble
Kirti M. Doongursee College,
Dadar, Mumbai-28.

Dr. Sadique Razaque
Univ. Department of Psychology,
Vinoba Bhave University,
Hazaribagh, Jharkhand.

Prof. Ram Nandan Singh
Dept. of Buddhist Studies University of Jammu.

Dr. Safiqur Rahman
Assistant Professor, Dept. of Geography,
Guwahati College Bamunimaidam, Guwahati,
Assam.

Dr. Jagdish R. Baheti
H.O.D. S. N. J. B. College of Pharmacy,
Meminagar, A/P. Tal Chandwad, Dist. Nashik.

Dr. Vimal K. Lahari
Assistant Professor, Department of Sociology,
Banaras Hindu University, Varanasi, Uttar Pradesh.

Dr. Pandit Sheshrao Nalawade
I/C Principle,
Pandit Jawaharlal Neharu Mahavidyalay,
Aurangabad.

Dr. Anita Manna
Principal,
K. M. Agarwal College,
Kalyan, Thane.

Dr. Manju Lalwani
Principal,
C. H. M. College,
Ulhasnagar, Thane.

Dr. Seema Malankar
Principal,
Public Degree College,
Santacruz, Mumbai.

Dr. Jitendra Aherkar
Principal,
B. L. Amlani College of Commerce and Economics,
Vile Parle, Mumbai.

Dr. Roselin Linitta George
Co-ordinator,
Sanpada College of Commerce & Technology
Sanpada, Navi Mumbai.

Mrs. Shweta Pandey
Head of the Economics Department,
Kamaladevi College of Arts & Commerce,
Vitthalwadi East, Thane.

Dr. Simmi Singh
Research Chairperson,
Kamaladevi College of Arts & Commerce,
Vitthalwadi East, Thane.

Mr. Anil Chunade
Senior Co-ordinator,
Kamaladevi College of Arts & Commerce,
Vitthalwadi East, Thane.

Mr. Ajay Pillai
IQAC Coordinator,
Kamaladevi College of Arts & Commerce,
Vitthalwadi East, Thane.

PUBLISHED BY

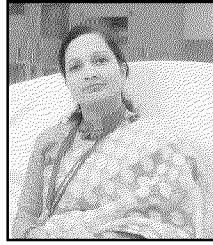

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

ATTESTED

Principal
Arts & Commerce College
Khedgaon, Tal. Dindori (Nashik)

From Research Chairperson's Desk

On behalf of Kamaladevi College of Arts & Commerce, I extend my warm greetings to all. We at our institution are dedicated to ensuring that every student is supported and nurtured in our educational environment. The staff of our college is passionate and committed to focusing on innovative teaching practices to make positive difference in student lives.

With all pride and honor I mention that our college had organized One Day Multi-disciplinary National conference on the subject "Contemporary Issues in Economics, Management & Business" on 19th January, 2023. The theme was selected after a lot of brainstorming amongst the associates 7 members. The aim of the conference is to bring different dimensions under one roof and provide opportunities to exchange ideas and to establish research relation for future collaboration.

As John Wooden has rightly said "Things work out best for those who make the best of how things work out" with the same thought the members of the organizing committee accord a deep sense of gratitude towards Mr. Sadanand Tiwari, Chairman, Kamaladevi Education trust for his constant motivation and encouragement to organize the seminar. The seminar will give an excellent opportunity to all delegates to have an interactive participation with fellow colleagues, participants, and research scholars.

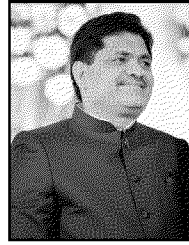
I am more than sure that the conference will be a grand success with all possible fruitful outcomes that will be cherished by all the visible and invisible faces behind the seminar

Thanking You.

Dr. Simmi Singh
Vice Principal

Message from Chairman's Desk

It is gratifying to note that on 19th January 2023, the Research Committee in association with the Internal Quality Assurance Cell (IQAC) of the college, has organized a One-Day Multidisciplinary National Conference on “Contemporary Issues in Economics, Management & Business.” This research conference is a new door of opportunity for all the participants.

It is rightly said by Albert Einstein “Success is Not Final, Failure is Not Fatal: it is the courage to continue that counts” we as an institution strongly believe in this .The institution offers regular courses in Arts, Commerce & Science. It also offers professional courses in BAF, BMS, and BSc CS/IT AND BAF at under graduate level and also M.COM & M.A. at post-graduation level Course under its Skill Development Centre.

According to John Ruskin, “There are only two ways for live your life. One is as though nothing is miracle. Other is a though everything is magic. The college aspires to emerge as a center of higher education, learning, and irresistible research to keep pace with the changing world.

National Conferences provide a platform for the researcher for exchanging and sharing their experience, research results, and new ideas on topics related to the central theme. I extend my greetings and best wishes to the Principal, Organizing Committee, and the

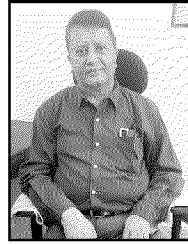
Participants for their efforts in organizing this National Conference.

Thanking You.

Mr. Sadanand Tiwari
Chairman.

Message from Principal's desk

It is a matter of great honor to host the National seminar on “Contemporary Issues in Economics, Management & Business” on 19th January, 2023.

The seminar has a special feature to great level of awareness regarding today's era of globalization in all aspects of economics, business and management. It will be a great platform of shared learning among all the participants. The Conference aims to bring different ideologies under one roof and provide opportunities to exchange ideas face to face, to establish research relations.

The themes and sub-themes for this conference are indicative of relevant research areas to give the prospective authors innovative propositions about the ambit of discussion.

I do believe that the deliberations of this seminar will be very fruitful and it also facilitates the dialogue between professionals, academics and research scholars on major issues related to the sub-topics

I would like to congratulate the participants whose papers are published in this issue of the journal and simultaneously encourage all the students to contribute their research papers and articles for the successive issues of the Journal.

Best wishes for their future endeavors.

I wish all the success and luck for this seminar

Dr. Sunil Sharma
Principal

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S. No.	Title & Author	Page No.
1.	Changing Structure of Rural Economy of India Implications for Employment Mr. Amar Muneshwar	1-7
2.	A Study on Impact of COVID-19 on Tourism Adv. Jaya Tewani	8-12
3.	International Human Resource Management: Problems Faced by Human Resource Manager in Global Perspective Jyoti Singh Rajput	13-18
4.	Cloud Computing Rane Ashwini	19-28
5.	Opportunities and Challenges for Women Entrepreneurs Reshma Kalani	29-36
6.	Rural Development in India with Reference to Pradhan Mantri Awaas Yojana-Gramin (Pmayg): Present Scenario and Challenges Asst. Prof. Prakash Jayram Jadhav	37-42
7.	Changing Retail Trends : Growth and Challenges of Retail Sector in India Ms. Priyanka Tiwari	43-50
8.	Contemporary Issues in Management Mrs. Rani R. Raghuwanshi	51-57
9.	Reminiscing Emotions and Values in Contemporary Media Dr. Roselin Linitta George	58-62
10.	A Study on Decrease in the Scale of Operations of the Manufacturing Industries Due to Covid-19 Sachin Dagadu Chaudhary	63-68
11.	A Study on Decrease in the Scale of Operations of the Manufacturing Industries Due to Covid-19 Samiksha Singh	69-78
12.	A Study on Maharashtra Adventure Tourism with Potential and Problems Vedika Sunny Kataria	79-86

ATTESTED

 Principal
 Arts & Commerce College
 Khedgaon, Tal. Dindori (Nashik)

CONTENTS OF MARATHI

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	१५ व्या वित्त आयोगाकडून ग्रामपंचायतींना मिळणाऱ्या निधीचा अभ्यास डॉ. कारे दीपक निवृत्ती पंकजकुमार सुरेश गांगुर्डे	१-६

१. १५ व्या वित्त आयोगाकडून ग्रामपंचायतींना मिळणाऱ्या निधीचा अभ्यास

डॉ. कारे दीपक निवृत्ती

संशोधक मार्गदर्शक, मराठा विद्या प्रसारक समाज संस्थेचे कर्मवीर शांतारामबापू कोंडाजी वावरे, कला वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, सिडको, उत्तमनगर, नाशिक.

पंकजकुमार सुरेश गांगुर्डे

संशोधक विद्यार्थी, मराठा विद्या प्रसारक समाज संस्थेचे के. टी .एच. एम. महाविद्यालय, नाशिक.

गोषवारा (Abstract)

पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार १ एप्रिल २०२० ते ३१ मार्च २०२५ या कालावधीत केंद्रशासनाकडून राज्यातील ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या बळकटीकरणासाठी राज्याला मुलभूत /बेसिक अनुदान व बंधित अनुदान या दोन प्रकारच्या अनुदानाच्या स्वरूपात निधी देण्यात येणार आहे.प्रस्तुत अनुदान जिल्हा परिषद,पंचायत समिती,आणि ग्रामपंचायत या तिन्ही स्तरासाठी उपलब्ध करण्यात येणार आहे.प्रस्तुत संशोधन अभ्यासात १५ व्या वित्त आयोगाकडून मिळणाऱ्या निधीचा अभ्यास केला आहे.

प्रस्तावना (Introduction)

ग्रामपंचायत यास ‘मिनी संसद ‘ म्हणून ओळखले जाते . १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाली त्याच्या पूर्वीपासून म्हणजेच १९५८ पासून मुंबई ग्रामपंचायत कलम ५ नुसार ग्रामपंचायती ची स्थापना करण्यात आली . या कलमा नुसार प्रत्येक गावामध्ये एक ग्रामपंचायत असा उल्लेख आहे .ज्या गावांची लोकसंख्या ६०० पेक्षा जास्त आहे त्या गावांमध्ये ग्रामपंचायत स्थापन केली जाते ज्या गावांची लोकसंख्या ६०० पेक्षा कमी आहे त्या गावांमध्ये गट ग्रामपंचायत स्थापन केली जाते . पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार १ एप्रिल २०२० ते ३१ मार्च २०२५ या पाच वर्षांच्या कालावधीत ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या बळकटीकरणासाठी निधी प्राप्त होणार आहे.केंद्रशासनाने राज्यांसाठी निधी वितरीत करताना सदर निधीची परिगणना २०११ च्या जनगणने नुसारची लोकसंख्या व क्षेत्रफळ या निकषानुसार केली जाते .प्रस्तुत निधी मुलभूत /बेसिक अनुदान व बंधित अनुदान या दोन प्रकारच्या अनुदानाच्या स्वरूपात देण्यात येणार असून ५०%-५०% या स्वरूपात विभागण्यात आले आहे. या आयोगानुसार गावातील प्रतीमानसी प्रती वर्षी सरकार ९५७ रुपये देते जे १४ व्या वित्त आयोगानुसार ४८८ रुपये देत होते . या आयोगानुसार गावाला मिळणारा निधी ५०% पाणीपुरवठा ,स्वच्छता ,इतर खर्च आणि ५०% इतर बाबींवर खर्च होणार आहे . निधी हा ५०% बंधित स्वरूपाचा आणि ५०% अबंधित स्वरूपाचा असणार आहे .

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. १५ व्या वित्त आयोगाकडून ग्रामपंचायतींना मिळणाऱ्या निधीचे अध्ययन करणे.
२. १५ व्या वित्त आयोगाकडून मिळणाऱ्या निधीतून केल्या जाणाऱ्या कामांचा अभ्यास करणे.

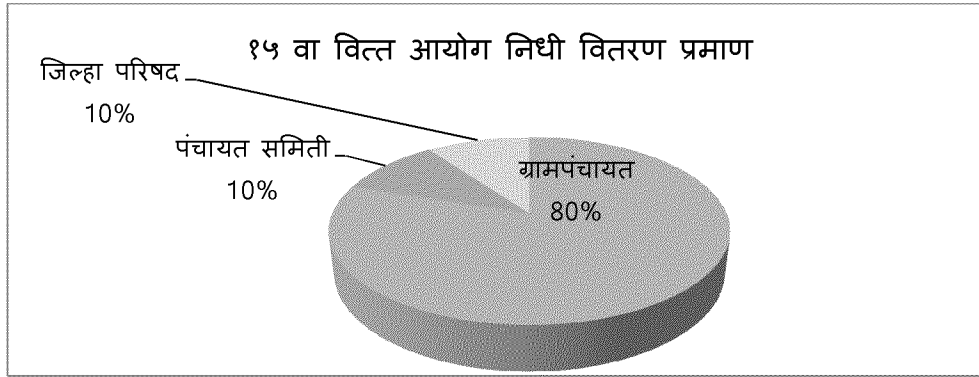
संशोधन पद्धती

प्रस्तुत विषयाच्या अभ्यासासाठी द्वितीय स्रोतांचा अवलंब करण्यात आला आहे.यामध्ये संदर्भ ग्रंथ,पुस्तके,शोध पत्रिका, लेख, मासिके, वृत्तपत्र, आणि प्रकाशित झालेली माहिती व इंटरनेटचा आधार घेण्यात आला आहे

१५ व्या वित्त आयोगानुसार निधी वितरणाचे प्रमाण

मुलभूत /बेसिक अनुदान व बंधित अनुदान या दोन प्रकारच्या अनुदानाच्या वितरणाचे पंचायतराजच्या प्रत्येक स्तरावरील निश्चित प्रमाण राज्य शासनाद्वारे ठरविण्यात आले असून संदर्भ क्रमांक १ अन्वये ०९.०३.२०२० शासन निर्णय निर्गमित करण्यात आला आहे.

अ. क्र.	स्थानिक स्वराज्य संस्था	निधी वितरण प्रमाण
१.	ग्रामपंचायत	८०%
२.	पंचायत समिती	१०%
३.	जिल्हा परिषद	१०%

१५ व्या वित्त आयोगानुसार निधी वितरणाचे निकष

अ. क्र.	निकष	टक्केवारी
१.	जिल्ह्याची ग्रामीण लोकसंख्या (२०११ च्या जनगणनेनुसार)	९०%
२.	जिल्ह्याचे ग्रामीण क्षेत्रफळ	१०%
	एकूण	१००%

१५ व्या वित्त आयोगांतर्गत राज्यातील ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थांना केंद्राकडून अपेक्षित अनुदानाचा तपशील

१५ व्या केंद्रीय वित्त आयोगांतर्गत पुढील ५ वर्षाकरिता केंद्र शासनाकडून ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थांसाठी महाराष्ट्र राज्यास खालील अनुदान प्राप्त होणे अपेक्षित आहे.

(रुपये कोटीत)

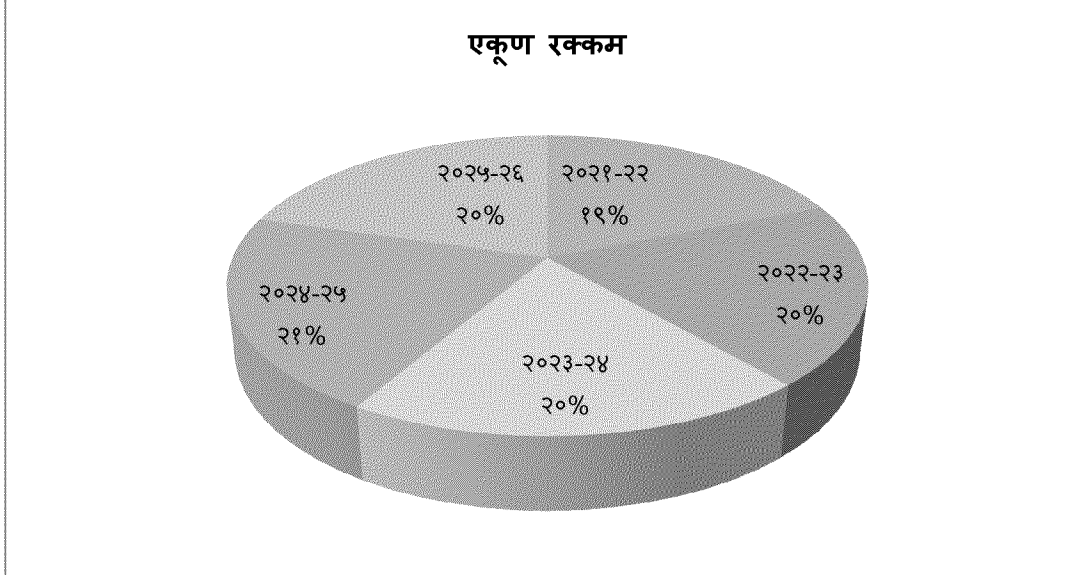
अ.क्र.	निधी	२०२१-२०२२	२०२२-२०२३	२०२३-२०२४	२०२४-२०२५	२०२५-२०२६	एकूण
१.	बंधित निधी Tied	२५८४.२०	२६७६.६०	२७०६.००	२८६५.६०	२७९५.४०	१३६२७.८०
२.	अबंधित निधी Untied	१७२२.८०	१७८४.४०	१८०४.००	१९१०.४०	१८६३.६०	९०८५.२०
	एकूण	४३०७.००	४४६१.००	४५१०.००	४७७६.००	४६५९.००	२२७१३.००

१५ व्या केंद्रीय वित्त आयोगांतर्गत राज्यातील ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थांसाठी प्राप्त होणाऱ्या निधीचे वितरण ग्रामपंचायत पंचायत समिती, जिल्हा परिषद या तीन स्तरावर ८०:१०:१० या प्रमाणात करण्यात येणार आहे. बंधित निधी एकूण १३६२७.८० व अबंधित निधी ९०८५.२० कोटी रुपये १५ व्या केंद्रीय वित्त आयोगांतर्गत पुढील ५ वर्षांकरिता केंद्र शासनाकडून ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थांसाठी महाराष्ट्र राज्यास अनुदान प्राप्त होणे अपेक्षित आहे. प्रस्तुत निधी मुलभूत / बेसिक अनुदान व बंधित अनुदान या दोन प्रकारच्या अनुदानाच्या स्वरूपात देण्यात येणार असून ५०%-५०% या स्वरूपात विभागण्यात आले आहे.

१५ वा केंद्रीय वित्त आयोग बंधित अनुदान -(५०%) निधी व कामे

(रुपये हजारात)

अ.क्र.	वर्ष	जिल्हे	जिल्हा परिषद	पंचायत समिती	ग्रामपंचायत	एकूण रक्कम
१	२०२१-२२	३४	२५८४२००	२५८४२००	२०६७३६००	२५८४२०००
२	२०२२-२३	३४	२६७६६००	२६७६६००	२१४१२८००	२६७६६०००
३	२०२३-२४	३४	२७०६०००	२७०६०००	२१६४८०००	२७०६००००
४	२०२४-२५	३४	२८६५६००	२८६५६००	२२९२४८००	२८६५६०००
५	२०२५-२६	३४	२७९५४००	२७९५४००	२२३६३२००	२७९५४०००

कामाची यादी

१. शाळा, अंगणवाडी, ग्रामपंचायत कार्यालय व सार्वजनिक ठिकाणी शौचालय बांधकाम करणे.
२. शाळा, अंगणवाडी, ग्रामपंचायत कार्यालय व सार्वजनिक ठिकाणी बांधकाम करणे.
३. सध्या अस्तित्वात असलेल्या सर्व उपकरणांची दुरुस्ती करणे.

४. अंगणवाडीचे हाथ धुण्यासाठी स्टेशन तयार करणे.
५. कचरा व्यवस्थापन प्रकल्प करणे यात शेडचे बांधकाम, पाण्याचे व्यवस्थापन व इतर व्यवस्था
६. सार्वजनिक कंपोस्ट तयार करणे.
७. सांडपाणी व्यवस्थापनासाठी बंदिस्त गटार बांधकाम करणे.
८. सार्वजनिक शौचालय कचऱ्यावर आधारित बायोगॅसप्रकल्प तयार करणे.
९. ओल्या कचऱ्यापासून खत निर्मिती प्रकल्प उभारणे.
१०. डासांचा प्रादुर्भाव कमी करण्यासाठी फवारणी यंत्र फॉगिन मशीन
११. वीज यंत्रे लावण्यासाठी अत्याधुनिक टेक्निक वापरणे.
१२. कचऱ्यावरील प्रक्रिया प्रकल्प राबविणे.

पिण्याचे पाणीपुरवठा पाणी संकलन आणि पाण्याचा पुनर्वापर कामांची यादी –

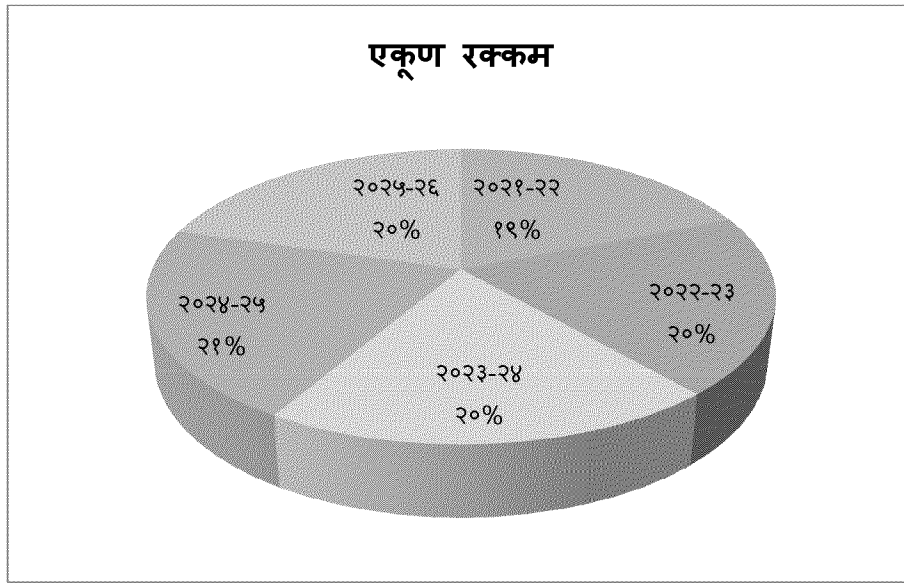
१. सार्वजनिक विहीर पुनर्भरण कार्यक्रम राबविणे .
२. सार्वजनिक पाणीपुरवठा योजना बळकट करण्यासाठी उपाययोजना करणे.
३. सार्वजनिक पाणीपुरवठा साठी तांत्रिक सहाय्य द्यावे.
४. शाळा, अंगणवाडी, ग्रामपंचायत कार्यालय व सामाजिक सभागृह इ. सार्वजनिक इमारतीच्या छतावरील पावसाच्या पाण्याचे संकलन करून रेन हार्वेस्टिंग खर्च करणे.
५. जुन्या विहरींचीदुरुस्ती करणे.
६. पाणीपुरवठा योजना अंतर्गत पाणी उपसा पंप बसविणे.
७. सौर उर्जेवर आधारित पाणीपुरवठा करणे.
८. नळ पाणीपुरवठा योजना अंतर्गत वॉटर मीटर बसविणे.
९. सौर उर्जेवर आधारित दुहेरी पंप बसविणे.
१०. पाणीपुरवठा स्वयंचलित पाणपोई सुरु करणे.
११. पिण्याचे पाणीपुरवठा योजनेतील विहीर तळ गाठतात या काळातील गाळ उपसा करण्यासाठी आवश्यक पाईपची सोय करणे .
१२. पाणीपुरवठा विषयक बांधकाम करणे.
१३. नवीन पाणीपुरवठा स्रोत निर्माण करणे.
१४. सार्वजनिक ठिकाणी पिण्याच्या पाण्यासाठी नळ बसविणे.
१५. पिण्याच्या पाण्याच्या स्रोतांचे बळकटीकरण करणे.
१६. जलशुद्धीकरण प्रकल्प हाती घेणे.

१५ वा केंद्रीय वित्त आयोग अबंधित अनुदान -(५०%) निधी व कामे

(रुपये हजारात)

अ.क्र.	वर्ष	जिल्हे	जिल्हा परिषद	पंचायत समिती	ग्रामपंचायत	एकूण रक्कम
१	२०२१-२२	३४	१७२२८००	१७२२८००	१३७८२४००	१७२२८०००
२	२०२२-२३	३४	१७८४४००	१७८४४००	१४२७५२००	१७८४४०००
३	२०२३-२४	३४	१८०४०००	१८०४०००	१४४३२०००	१८०४००००
४	२०२४-२५	३४	१९१०४००	१९१०४००	१५२८३२००	१९१०४०००
५	२०२५-२६	३४	१८६३६००	१८६३६००	१४९०८८००	१८६३६०००

कामाची यादी

५०% निधी ग्रामपंचायतीच्या निकडीच्या गरजा व आवश्यक कामासाठी ग्रामसभेने निश्चित केलेल्या प्राधान्य क्रमानुसार वापरावयाचा आहे .

विभागीय टक्केवारी खालीलप्रमाणे -

आरोग्य शिक्षण जीविका	२५%
महिला व बालकल्याण (लोकसंख्येच्या प्रमाणात अनुसूचित जाती व जमाती यासाठी अनिवार्य)	१०%
महिला व बालकल्याण (जाती जमाती कल्याण तरतुदीबाबत परस्पर सांगड घालणे)	१०%

(संदर्भ - शासन पत्र दिनांक - ८- २०१६ यानुसार)

५०% संबंधीतनिधी ग्रामपंचायतीच्या निकडीच्या गरजा व आवश्यक कामासाठी ग्रामसभेने निश्चित केलेल्या प्राधान्यक्रमानुसार वापरावयाचा आहे.शासन पत्र क्र.३१-२०२० नुसार २५% आरोग्य,शिक्षण,या उपक्रमासाठी,१०% महिला व बालकल्याण, १०% महिला व बालकल्याण (लोकसंख्येच्या प्रमाणात अनुसूचित जाती,अनुसूचित जमाती) यावर खर्च करणे.

सारांश

प्रस्तुत विषय वित्त आयोगामार्फत स्थानिक स्वराज्य संस्थेचे एक अंग ग्रामपंचायत यांना त्यांच्या बळकटीसाठी प्राप्त होणारा निधी यावर प्रकाश टाकण्याच्या दृष्टीने निवडण्यात आलेला आहे. पंचायत राज संस्थांना अधिक सक्षम करण्यासाठी , सत्तेचे विकेंद्रीकरण, अधिकार व जबाबदाऱ्यांच्या प्रदानाची आवश्यकता उद्भवत केली आहे. प्रभावी विकेंद्रीकरण करताना केंद्र शासनाकडून स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडे अधिकाराचे हस्तांतरण , पारदर्शकता आणि सहभागी दृष्टीकोन अंतर्भाव असणे आवश्यक आहे , त्याकरिता समाज्यातील विविध घटक जसे शेतकरी, युवा, महिला , अनुसूचित जाती /जमाती इत्यादींचा संपूर्ण प्रक्रियेमध्ये सहभाग असणे आवश्यक आहे. त्या अनुषंगाने विषय निवडण्यात आलेला आहे. प्रस्तुत संशोधनासाठी ग्रामपंचायतीत वित्त आयोगाकडून येणारा निधी व त्यातून राबविलेल्या योजना यांची माहिती व्हावी असा या संशोधन विषयाचा हेतू आहे.

संदर्भ

१. ग्राम विकास विभाग, शासन निर्णय क्रमांक पविआ / २०२० प्र. क्र. ५९ / वित्त -४ मंत्रालय मुंबई -४०००३२ २६ जून २०२०
२. ग्राम विकास विभाग, शासन परिपत्रक क्रमांक चौविआ / २०२० प्र. क्र. ५९ / वित्त -४ मंत्रालय मुंबई -४०००३२ १६ सप्टेंबर २०२१
३. डॉ. प्रदीप आगलावे – सामाजिक संशोधन पद्धती २००७ श्री. साईनाथ प्रकाशन , नागपूर
४. संतोष दास्ताने – अर्थशास्त्र -२०१९
५. ग्रामपंचायत विषयी माहिती –spptnber 2021 by shivaram
६. वित्त आयोग – wikipedia
७. <https://www.majagaav.com>
८. <https://rajpanchayat.com>
९. <https://mr.vikaspedia>
१०. <https://www.nitinsir.in>
११. [https://visit.in\(nashikdistrik,Maharashtra village directory@v list.in\)](https://visit.in(nashikdistrik,Maharashtra village directory@v list.in))

RABINDRA BHARATI PATRIKA

রবীন্দ্র ভারতী পত্রিকা

EMOTIONAL COMPETENCE AMONG THE STUDENTS FROM MEDICAL AND NONMEDICAL COLLEGE

Authored By

Dr. Nilesh Vitthal Nikam

Assistant Professor, Head, Department of Psychology, MVP's Arts & Commerce College, Khedgaon

Published in

Rabindra Bharati Patrika: Rabindra Bharati University

ISSN No: 0937-0037

Impact Factor: 6.4

Vol.: XXV, No. : 3, December 2022

UGC CARE, Peer Reviewed and Refereed Journal

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

Dr. Nilesh Vitthal Nikam Assistant Professor, Head, Department of Psychology, MVP's Arts & Commerce College, Khedgaon
nikamnil@gmail.com**Abstract:**

Aim of the present study the difference between emotional competence among medical and non-medical students. To assess the emotional competence, Emotional Competence Scale of Bharadwaj and Sharma (2017) used and were administered 60 student from medical and non-medical college of Pune City of Maharashtra. Finding indicate that students from non-medical college found higher level of emotional competence than students from medical college. There is no gender difference found on emotional competence. Male students from non-medical college found higher level of emotional competence than male students from medical college. Female students from non-medical college found higher level of emotional competence than female students from medical college.

Keywords: Emotional competence, Students from Medical college and non-medical college.**Introduction:**

Considering different aspects of our personality, our emotions play an important role. Emotional growth and adaptation to life are key aspects of personality development. Today's world is fast, competitive and full of stress. Everyone's life is stressful. A must build herself up to withstand stress and deal with her emotions. How well or poorly a person handles his emotions will be the question that explains his personality development.

Competence:

Competence can be understood as the ability to do something well or the skills to do it effectively. It is a state sufficient to satisfy the need. Competence is the ability to meet a request, demand or demand, proving oneself to certain standards. According to Hay (1979), competence includes a person's knowledge, social role, or skill that is required. According to Woodnoff (1991), it is a combination of personal achievements at work. As Standard (2001) points out, competence is a group of skills and knowledge along with personal experience necessary for individual success. According to the Arzesh Competency Model (2018), it is a set of skills, knowledge, and behaviors that lead to the effective performance of an individual's activities. Competency models help us on our career path and identify what is needed to achieve competence. It allows people to focus and facilitates performance. Competency-based training provides the skill levels needed to perform tasks or skills. The types of skills are behavioral skills, emotional skills, functional skills, technical skills, organizational skills, etc.

Emotional Competence:

Emotional competence is referred to as an individual's ability to express his or her own emotions. Competence is considered the skill level at which a person interacts constructively with one another. It can be seen as a person's acknowledgment of their feelings and how they affect others. Competence is the ability to maintain emotional control and adapt to the environment. It is closely related to the term social competence, which means empathy for others. It includes the skills needed to work with others and nurture relationships through those skills. Humans are capable of reacting to their personal feelings and the emotions of others with fear, pain, anger, and suffering. The concept of emotional competence was introduced by foreign researcher Buet (1991), who defined this concept as the ability to function

with the inner environment of one's emotions and desires. Thus, emotional competence is the ability to process information containing emotional experiences. It contains the value of feelings, openness to the emotions of others, the expression of one's emotions (Mayer, Salovey 2004). Considering the research on personality development, emotional competence is studied as a necessary condition for understanding a person.

Rationale and Significance of the Study:

With the current scenario, the transmission of knowledge and academic achievement is highly targeted. Research has demonstrated that the regulation of emotional skills is just as important as academic skills (Austin et al 2007). Extensive research support is available to demonstrate a positive relationship between emotional stability or skills and academic achievement in medical students (Abbas 2017). While considering professional curricula like medicine, adjustments are required at different levels for academic success. At this stage, social and emotional adjustments are the most important psychological activity. This study will collect evidence on whether medical students with high emotional skills are better at adjusting than students in other faculty or stream. This will indicate the need to train these students to become competent practitioners in the future.

Review of Literature:

Ravikumar (2017) evaluated 200 medical students in Delhi to study the effect of emotional factors in successful medical practitioners. Self-report emotional intelligence tests were administered. The results revealed that emotional intelligence was negatively affected by factors such as working hours and emergency duties. No factors such as age, gender and past history affected emotional intelligence of medical students.

Saumya (2012) conducted a survey of first-year medical students. 132 undergraduate medical students observed and scaled to find the emotional intelligence and academic performance of MBBS students. A positive correlation between emotional intelligence and academic performance of first-year MBBS students was shown.

Singh, B. (2013) studied emotional intelligence differences among students of Dr. Babasaheb Ambedkar, Agra. 200 students were selected for this study also on the basis of gender. The results concluded that there was no significant difference in emotional intelligence with the gender difference, but female students were observed to manage other emotions better than male students.

Statement of the problem:

“To study the emotional competence among the medical and non-medical college students.”

Objectives:

1. To study the difference between students from medical and non-medical college on emotional competence.
2. To study the gender difference on emotional competence.
3. To study the difference between male students from medical and non-medical college on emotional competence.
4. To study the difference between female students from medical and non-medical college on emotional competence.

Hypotheses:

1. There would be significance difference between students from medical and non-medical college on emotional competence.
2. There would be significance gender difference on emotional competence.
3. There would be significance difference between male students from medical and non-medical college on emotional competence.

4. There would be significance difference between female students from medical and non-medical college on emotional competence.

Research Design:

It is between group design in which researcher try to find out difference between students from medical and non-medical college on emotional competence.

Variables:

Independent Variable: Students from medical and non-medical college

Dependent Variable: Emotional Competence

Operational Definition:

Emotional Competence: Score obtained on factors of emotional competence and measured by Emotional Competence Scale of Bharadwaj and Sharma (2007).

Sample and Data Collection Procedure:

In the present study, total 60 student selected from medical and non-medical college of Pune district of Maharashtra by using purposive sampling. Age range of the sample were 20 to 30 years. Set of questionnaire including personal data sheet were administered to these sample.

Tools of the Study:

Emotional Competence Scale, 2017 Revised. (ECS)

The Emotional Competence Scale by Bharadwaj and Sharma (2007 Revised) is administered for this purpose. ECS is a five-point Likert's scale having five alternatives for each item and consists of 30 statements. These statements are categorized into five components viz., adequate depth of feeling, adequate expression of the emotions and control over emotions, ability to function with one's emotions, ability to adjust with problem emotions and encouragement of positive emotions. This scale can be administered individually or also to the groups. The validity of the scale was determined with factor A and C of 16PF questionnaire. It was found to be 0.64 and 0.69 respectively.

Result:

Emotional competence significantly difference found between students from medical and non-medical college. Mean for students from medical college is=91.11, SD=15.10 and mean for student from non-medical college students is 99.10, SD=15.11 on emotional competency. It shown that students from non-medical college significantly ($t=2.04$, $p<0.05$) higher level of emotional competency than medical college. First hypothesis stating that "There would be significance difference between students from medical and non-medical college on emotional competence" is accepted.

Emotional competence significantly not differed among male and female students from medical and non-medical college ($t=1.50$, $p>0.05$). Second hypothesis stating that "There would be significance gender difference on emotional competence" is rejected.

Emotional competence significantly difference found between male students from medical and non-medical college. Mean for male students from medical college is=88.07, SD=14.18 (N=15) and mean for male student from non-medical college students is 99.10, SD=15.11 (N=15) on emotional competency. It shown that male students from medical college significantly ($t=2.04$, $p<0.05$) higher level of emotional competency than male students from non-medical college. Third hypothesis stating that "There would be significance difference between male students from medical and non-medical college on emotional competence" is accepted.

Emotional competence significantly difference found between female students from medical and non-medical college. Mean for female students from medical college is=86.43, SD=13.49 (N=15) and mean for female student from non-medical college students is 97.26, SD=14.04 (N=15) on emotional

ATTESTED
Principal
Arts & Commerce College
Khedgaon, Tal. Dindori (Nashik)

competency. It shown that female students from medical college significantly ($t=2.15$, $p<0.05$) higher level of emotional competency than female students from non-medical college. Fourth hypothesis stating that “There would be significance difference between female students from medical and non-medical college on emotional competence” is accepted.

Research found with similar outcomes support the rejection. Isbell Springer (2013), Loma K. Flowers (2005) and Roberta W. et.al (2015) found that medical students need to develop emotional competence skills, as other stream students found at higher levels in emotional competence skills.

Conclusion:

1. Students from non-medical college exhibit higher level of emotional competency than students from non-medical college.
2. There is no gender found on emotional competency.
3. Male students from non-medical college found higher level of emotional competence than male students from medical college.
4. Female students from non-medical college found higher level of emotional competence than female students from medical college.

Limitations:

1. Present cannot be generalized on students from non-professional college.
2. Sample size in the present study only 60.

Suggestions:

1. Students from non-professional college can be considered in the in the future study.
2. Large sample size can be consider.

Implications:

Students from professional college need to develop emotional competency. It is required to develop emotional competency. Then students can better perform in their academic achievement.

References:

- Ahmadi, K., Fathi-Ashtiani, A., Ghaffari, A., & Hossein-Abadi, F. H. (2009). Medical students' educational adjustment and motivation power in compare with other academic majors: A prospective study. *Journal of Applied Sciences*, 9(7), 1350-1355.
- Bernard, M. E. (2006). It's time we teach social-emotional competence as well as we teach academic competence. *Reading & Writing Quarterly*, 22(2), 103-119.
- Buckley, M., Storino, M., & Saarni, C. (2003). Promoting emotional competence in children and adolescents: Implications for school psychologists. *School Psychology Quarterly*, 18(2), 177.
- Gendron, B. Gender, *Emotional capital and emotional competencies*: Why it matters in education and at work? Why it matters for adult training in academia.
- Springer, V. I. (2013). *Learning about me: The impact of relationship education on the emotional competence of college students* (Doctoral dissertation, Capella University).
- Zsolnai, A. (2015). Social and emotional competence. *HERJ Hungarian Educational Research Journal*, 5(1), 1-10.

Maharashtra Political Science and Public Administration Conference

Reg.No. MAH / 12-83 / Aurangabad F - 985

Volume - 11

No - 1

Issue - 33

Jan-April 2023

ISSN-2347-9639

39Years

VICHAR MANTHAN

National Research Journal of Political Science and Public Administration
(Peer Reviewed Journal)

IJIF
Impact Factor
2.283

महाराष्ट्र राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन परिषदेची संशोधन पत्रिका

विचार मंथन

मार्गदर्शक

प्राचार्य डॉ. पी. डी. देवरे

संपादक

प्राचार्य डॉ. प्रमोद पवार

प्राचार्य डॉ. मनोहर पाटील । प्राचार्य डॉ. बाळ कांबळे । डॉ. लियाकत खान । डॉ. विठ्ठल दहिफळे

ATTESTED
ND
Principal
Arts & Commerce College
Khedgaon, Tal. Dindori (Nashik)

महाराष्ट्र राज्यशास्त्र आणि लोकप्रशासन परिषद

Reg. No. MAH/12-83/Aurangabad-F-985

VICHAR MANTHAN

विचारमंथन

National Research Journal of Political Science and Public Administration
(A Peer Reviewed Journal)

Vol. - 11, No - 1 Issue - 33 Jan.-April 2023 ISSN- 2347-9639

◆ Editor ◆

Prin. Dr. Pramod Pawar

Prin. Dr. Manohar Patil
Prof. Dr. Liaqat Khan
Prof. Dr. Ravindra Bhanage

Prin. Dr. Bal Kamble
Dr. Vitthal Dahiphale
Dr. Sandip Nerkar

◆ President ◆

Prin. Dr. Pramod Pawar

Email : pramodpawar1761@gmail.com
Mob : 9423582073

◆ Secretary ◆

Prin. Dr. Manohar Patil

Email : manoharpatil123@gmail.com
Mob : 9422287053

◆ Guided by ◆

Prin. Dr. P. D. Deore

11, Shri Samarth Apartment, Chitrangan Soc.,
Savarkar Nagar, Gangapur Road, Nashik-13
Mob : 9423980457

Maharashtra Political Science and Public Administration Conference

Reg. No. MAH/12-83/Aurangabad-F-985

Visit Us : vicharmanthanjournal.org
E-mail : vicharmanthanjournal@gmail.com

39 Year's
Maharashtra Political Science & Public Administration Conference's

VICHAR MANTHAN

National Research Journal of Political Science and Public Administration
(A Peer Reviewed Journal)

Peer Reviewed Committee

Prin. Dr. Pramod Pawar (Amalner)
Email : pramodpawar1761@gmail.com

Prof. Dr. Ravindra Bhanage (Kolhapur)
Email : ravindrabhanage@gmail.com

Prin. Dr. Manohar Patil (Dhule)
Email : manoharpatil123@gmail.com

Prin. Dr. Bal Kamble (Karjat - Pune)
Email : bal.kamble@yahoo.in

Dr. Vitthal Dahiphale (Nanded)
Email : vithaldahiphale8@gmail.com

Dr. Liaqat Khan (Mumbai)
Email : liyaqatkhan69@gmail.com

Dr. Sanjay Wagh (Kalyan)
Email : smwagh2009@gmail.com

Dr. Sambhaji Patil (Shindkheda)
Email : sspatil2011@gmail.com

Dr. Viqar Shaikh (Jalgaon)
Email : skviqar@rediffmail.com

Dr. Gautam Bhalerao (Jalgaon)
Email : gdb5579@gmail.com

Dr. Sandip Nerkar (Amalner)
Email : sbnpc@gmail.com

Guided by

Prin. Dr. P. D. Deore

11, Shri Samartha Apartment, Chitrangan Soc.,
Savarkar Nagar, Gangapur Road, Nashik-13
Mob : 9423980457

Managing Editor

Mr. Yuvraj Mali (Jalgaon)

◆ Publishers ◆

Atharva Publications

Head Office :

Shop No. 2, 'Nakshtra' Apartment, Housing Society, Shahunagar, Jalgaon - 425001. Ph.No. 0257-2239666

- Branches -

New Delhi - 213, Vardan House, 7/28, Ansari Road, Daryaganj, New Delhi - 110002. Mob. 07503171077

Mumbai - Ashirwad Building, 1007, 10th floor, N.M. Nagar, Behind Tardeo Police Station,

Tardeo, Mumbai - 400034. Mob. 9969392245

Pune - Dhayri, Benkar Nagar, Pune - 411041. Mob. 9834032015

'विचारमंथन' या संशोधनपत्रिकेत प्रसिद्ध झालेली मते संपादक, सहसंपादक, कार्यकारी संपादक आणि सल्लागार मंडळ यांना मान्य असतीलच असे नाही. या संशोधनपत्रिकेत प्रसिद्ध करण्यात आलेल्या लेखांतील लेखकांची मते ही त्यांची वैयक्तिक मते आहेत, तसेच शोधनिबंधाची जबाबदारी ज्या-त्या लेखकावर राहिल.

मेसर्स अथर्व पब्लिकेशन्सच्या वतीने कार्यकारी संपादक श्री. युवराज माळी यांनी शॉप नं. २, नक्षत्र अपार्टमेंट, शाहूनगर हौसिंग सोसायटी, तेली समाज मंगल कार्यालयासमोर, जळगाव - ४२५ ००१ (महाराष्ट्र) येथे प्रकाशित केले व आविष्कार प्रिंटर्स, अयोध्यानगर, जळगाव येथे मुद्रित केले. मोबाइल : ९४०५२०६२३०, फोन : ०२५७-२२३९६६६.

* अनुक्रमणिका *

१. भारतीय लोकशाहीपुढील आव्हाने	९
प्रा. डॉ. बी. एम. नरवाडे	
२. कर्मयोगिनी शांताबाई दाणी यांचे शिक्षणविषयक विचार व कार्य	१२
प्रा. वासुदेव गोविंदा मेश्राम	
३. न्यायाधीशांची नियुक्ती : न्यायालयीन स्वातंत्र्याचा एक महत्त्वाचा मुद्दा	१७
विश्वंभर धर्मा गायकवाड	
४. भारत जोडो यात्रा - एक विहांवलोकन	२३
डॉ. व्ही. एच. भटकर	
५. स्त्रीवादविषयक विचार	२६
प्रा. कु. डिबरे रोहिणी बळीराम	
६. भारत जोडो यात्रेचा काँग्रेस पक्ष भवितव्यावरील परिणाम	२८
प्रा. डॉ. महेंद्र पाटील	
७. नवीन शैक्षणिक धोरण आणि विद्यापीठे (चॉईस बेस क्रेडिट सिस्टिम)	३०
प्रा. डॉ. विनोद को. गायकवाड	
८. लोकशाहीतील प्रसारमाध्यमांची भूमिका	३४
डॉ. आबासाहेब आर. कसबे	
९. जातिव्यवस्थेपुढील आव्हाने व सामाजिक गुंतागुंत	३७
सारिका धनपाल माळगे	
१०. कराड शहरातील स्त्री-पुरुष नगराध्यक्षांचा तुलनात्मक अभ्यास (१९९३ ते २०१८).....	४२
तृप्ती रमेश मोरे	
११. आंतरराष्ट्रीय राजकारणात भारताची भूमिका.....	४५
प्रा. डॉ. प्रिया भा. बोचे	
१२. भारताचे नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण	४९
प्रा. डॉ. कांतीलाल डी. सोनवणे	
१३. कोरोना संकट आणि भारतीय अर्थव्यवस्था	५२
प्रा. डॉ. प्रफुल्ल ए. राऊत	
१४. स्वातंत्र्योत्तर काळातील सामाजिक चळवळींचे महत्त्व.....	५६
श्री. सोमनाथ जाधव	
१५. भारतीय लोकशाहीसमोरील आव्हाने.....	६१
प्रा. डॉ. अनंत मदन आवटी	
१६. रोहिंग्या निर्वासित आणि भारतीय अंतर्गत सुरक्षा : एक अध्ययन	७१
डॉ. उमेश अशोक गोगडिया	
बाबासाहेब कैलास जाधव	

१७. भारतातील राजकीय पक्षपद्धती आणि प्रादेशिक राजकीय पक्षांचा प्रभाव	७७
प्रा. डॉ. कल्पना एस. गोडघाटे	
१८. भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षिततेसमोरील आव्हाने	८०
प्रा. प्रवीण कारभारी शिंदे	
१९. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखालील भारताचे २०१४ नंतरचे परराष्ट्र धोरण	८५
प्रा. प्रशांत ज्ञानेश्वर देशमुख	
२०. भाजप शासन काळात भारतातील दहशतवाद	९१
प्रा. डॉ. नागेश खुशालराव गायकवाड	
२१. भारताची आर्थिक व्यवस्था	९५
जब्बार खलील शेख	
२२. भारत जोडो यात्रेचे सिंहावलोकन	९८
प्रा. डॉ. माधव केरबा वाघमारे	
२३. India and Infant Mortality Rate.....	101
Shivaji Ganpat Gangurde	
२४. Indian Politics and Political Movements : Special Reference to	104
Bharat Jodo Yatra	
Argade Ambadas	
२५. लोक कल्याणकारी राज्य	१०९
लालजीराम मीना	
२६. भारत-पाकिस्तान सम्बन्धों में आतंकवाद	११४
राजकुमार वर्मा	
२७. भारतीय संविधान: कलम ३७० चा अभ्यास	११५
प्रा. डॉ. अविनाश पांचाळ	
२८. शांततामय असहमतीच्या राजकारणात आण्विक शस्त्रास्त्र विरोधी चळवळीची भूमिका.....	११८
प्रा. डॉ. सुरेश भालेराव	
२९. राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाची राजकीय संसूचन पद्धती.....	१२१
प्रा. भक्ती राजेंद्र पाटील	
३०. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे भारतीय स्त्रीमुक्ती चळवळीतील योगदान.....	१२६
प्रा. डॉ. एस.एम. वाघ	
ज्योती श्रीराम डोंगरे	

ATTESTED
NDem
Principal
Arts & Commerce College
Khedgaon, Tal. Dindori (Nashik)

पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखालील भारताचे २०१४ नंतरचे परराष्ट्र धोरण

प्रा. प्रशांत ज्ञानेश्वर देशमुख

स. प्राध्यापक, म. वि. प्र. समाजाचे कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय,
खेडगाव, ता. दिंडोरी, जि. नाशिक.

प्रस्तावना

इ. स. २०१४ मध्ये झालेल्या १६ व्या लोकसभेच्या निवडणुकीमध्ये श्री. नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखालील भा.ज.पा.प्रणीत राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीचे सरकार मोठ्या बहुमताने देशाच्या केंद्रीय सत्तेवर विराजमान झाले. १९८४ च्या लोकसभा निवडणुकीनंतर सुमारे ३० वर्षांनंतर कोणत्या तरी एका विशिष्ट राजकीय पक्षाला लोकसभेमध्ये संपूर्ण बहुमत मिळाले होते. मधला ३० वर्षांचा कालखंड हा आघाडी सरकारांचा आणि बऱ्याच वेळा अस्थिर स्वरूपाचा होता. यामध्ये समविचारी म्हणून जरी एकत्र आलेल्या राजकीय पक्षांच्या आघाड्या होत्या, तरी त्यांच्यात उद्दिष्ट्ये आणि कृती यावरून बऱ्याचदा मतभेदमुद्धा होताना दिसत होते. त्यामुळे या कालखंडामध्ये काही अपवाद वगळता विशेष ठोस आणि भरीव कामगिरी कोणत्याही आघाडी शासनाला करता आली नाही. त्यांच्या कार्याला मर्यादा आल्या. २०१४ मध्ये पहिले गैरकाँग्रेसी सरकार बहुमताने सत्तेमध्ये आले. त्यामुळे विचारधारा आणि धोरण यामध्ये आमूलाग्र बदल होतील, अशी शक्यता राजकीय वर्तुळात व्यक्त केली जाऊ लागली आणि भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे क्षेत्रही या बदलाला अपवाद नसेल याबाबतही सर्वांना खात्री वाटत होती. आज २०२२ या वर्षाच्या शेवटाकडे जात असताना नरेंद्र मोदींच्या नेतृत्वाखालील भाजपच्या सरकारला ८ वर्षे पूर्ण झाली आहेत आणि २०१९ च्या निवडणुकीमध्ये २०१४ पेक्षाही मोठा विजय संपादन करून सरकार सत्तेमध्ये परत आले आहे. त्यामुळे २०१४ नंतर बदललेल्या भारतीय परराष्ट्र धोरणाच्या स्वरूपाचा ओझरता आढावा घेण्यासाठी हा ८ वर्षांचा कालखंड पुरेसा आहे. या शोधनिबंधाचा मुख्य हेतू हा भारताच्या परराष्ट्र धोरणामध्ये नरेंद्र मोदी केंद्रशासनामध्ये संपूर्ण बहुमताने सत्तेवर आल्यानंतर जो मुख्य बदल झाला, त्याचा थोडक्यात आढावा घेऊन त्याचे

मूल्यमापन करणे हा आहे.

प्रमुख उद्दिष्ट्ये

१. २०१४ पूर्वीचे भारतीय परराष्ट्र धोरण आणि त्यानंतरचे त्याचे बदललेले स्वरूप याचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.
२. २०१४ नंतर भारतीय परराष्ट्र धोरणाच्या महत्त्वाच्या वैशिष्ट्यांचा आढावा घेणे.
३. २०१४ ते २०२२ या मर्यादित कालखंडातील भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे मूल्यमापन करणे.
४. भारताच्या परराष्ट्र धोरणासमोरील आव्हानांचा शोध घेणे इ.

२०१४ ते २०२२ या पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखालील कालखंडातील भारतीय परराष्ट्र धोरणाची ठळक वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे :-

१. अधिक वास्तववादी भूमिकेचा स्वीकार : २०१४ पूर्वीच्या भारतीय परराष्ट्र धोरणामध्ये आदर्शवादी भूमिकेला अधिक झुकते माप दिले गेल्याची अनेक उदाहरणे इतिहासामध्ये बघावयास मिळतात. अर्थात भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातून जी वैश्विक मानवी मूल्ये पुढे आली, त्यावर ती भूमिका आधारलेली होती. पण त्यामुळे भारताच्या स्वतःच्या हितसंबंधांच्या पूर्तीकडे दुर्लक्ष झाले, अशी टीका नेहमी त्या भूमिकेवर होत आलेली आहे. २०१४ नंतर आदर्शवादी मूल्यांना पूर्णपणे तिलांजली न देता देशाच्या राष्ट्रहिताला सर्वोच्च प्राधान्य देऊन त्या मर्यादितच आदर्शवादी भूमिका भारताने स्वीकारल्याचे दिसत आहे. त्यामुळे २०१४ नंतरचे भारतीय परराष्ट्र धोरण अधिक वास्तववादी झालेले घडलेल्या विविध प्रसंगांतून दिसते.

85

ATTESTED

[Signature]

Principal
Arts & Commerce College
Khedgaon, Tal. Dindori (Nashik)

२. परराष्ट्र धोरणाच्या उद्दिष्टांमध्ये फारसा बदल न होता उद्दिष्ट्ये प्राप्त करण्याच्या प्रक्रियेमध्ये आमूलाग्र बदल : २०१४ पूर्वीचे भारताचे परराष्ट्र धोरण आणि नंतरचे परराष्ट्र धोरण यांची तुलना केली असता त्याच्या उद्दिष्टांमध्ये काही अपवाद वगळता फारसा बदल झालेला दिसत नाही. २०१४ नंतरचे परराष्ट्र धोरण हे आधीच्या उद्दिष्टांवरच आधारित आहे. बदल हा त्या उद्दिष्टांच्या प्राप्तीसाठी ज्या साधनांचा किंवा प्रक्रियांचा उपयोग होतो त्यामध्ये प्रामुख्याने झालेला दिसतो. या प्रक्रियेमध्ये अधिक गतिशीलता, स्पष्टता, ठामपणा व आक्रमकता आलेली दिसते.
३. “प्रथम भारत” धोरण (India First Policy) : २०१४ नंतर भारताने ‘प्रथम भारत’ या धोरणाचा अधिक प्रखरतेने पुरस्कार केल्याचे दिसते. परराष्ट्र धोरणाच्या साधनांचा उपयोग हा देशाच्या, राष्ट्रहिताच्या जोपासनेसाठी करणे हा या धोरणाचा आशय आहे. भारताच्या राष्ट्रहिताला अधिक प्राधान्य देणे हा त्याचा मुख्य गाभा आहे. जागतिक स्तरावरील विविध प्रश्नांबाबत भारताच्या राष्ट्रहिताला जे योग्य ठरेल, त्याला अनुरूप भूमिका आणि निर्णय घेणे हे यामध्ये अपेक्षित आहे. नैतिक, तात्त्विक किंवा वैचारिक भूमिकेचा स्वीकार करण्यापेक्षा भारतीय राष्ट्रहिताला सर्वोच्च प्राधान्य देणारी व्यवहारवादी धोरणे स्वीकारण्याकडे या कालखंडात भारताचा कल वाढलेला दिसतो.
४. जागतिक पटलावर अधिक जास्त खंबीर आणि ठाम भूमिका मांडण्यास सुरुवात : २०१४ नंतरच्या भारताच्या परराष्ट्र धोरणात जर प्रमुख बदल कोणता झाला असेल तर तो म्हणजे भारताने स्वतःचे मत, विचार आणि भूमिका जास्त स्पष्टपणे, धीटपणे आणि ठाम स्वरूपात मांडायला सुरुवात केली हा आहे. याअगोदर भारत बऱ्याच वेळा तटस्थ आणि सावध भूमिका घेताना दिसत असे. यामध्ये आता बदल होत आहे. भारताच्या आक्रमकतेमध्ये वाढ झालेली दिसत आहे. तसेच No Tolerance Policy चा अंगीकार केल्याने भारत आता प्रत्युत्तराची भाषा आणि कृती करताना दिसत आहे. त्याचे उदाहरण म्हणून पाकिस्तानवरील सर्जिकल हल्ला तसेच डोकलामच्या प्रश्नावर चीनशी केलेला संघर्ष हेही बघता येईल.
५. Brand "INDIA" स्थापित करण्यावर भर : २०१४ नंतर भारतीय परराष्ट्र धोरणामध्ये भारताची एक वेगळी आणि आकर्षक प्रतिमा उभारण्याचा (Image Building) प्रयत्न मोठ्या प्रमाणावर झालेला दिसत आहे. योग, अध्यात्म, भाषा, संस्कृती, चित्रपट, खेळ, कला, साहित्य, धर्म, ऐतिहासिक पार्श्वभूमी इ. बाबींचा आधार घेत भारताची आकर्षक प्रतिमा घडवण्याचा प्रयत्न जाणीवपूर्वक होताना दिसत आहे. परदेशात स्थित भारतीयांशी चांगले संबंध प्रस्थापित करून त्यांच्याकडूनही या प्रक्रियेला चांगली गती मिळत आहे. भारताने या कालखंडात Soft Power चे महत्त्व योग्य प्रकारे जाणल्याचे कृतीतून स्पष्ट दिसत आहे.
६. शेजाऱ्यांना अधिक प्राधान्य धोरण (Neighbourhood First Policy) : भारताच्या परराष्ट्र धोरणात पूर्वीपासूनच दक्षिण आशियातील जी सीमेवरील शेजारी राष्ट्रे आहेत त्यांच्याशी विविध स्तरावर चांगले संबंध प्रस्थापित करण्यावर भर दिला आहे. २०१४ नंतरच्या कालखंडामध्ये याला अधिक चालना देण्याचा प्रयत्न होताना दिसत आहे. भारताचे शेजाऱ्यांना प्राधान्याचे धोरण भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा एक प्रमुख घटक आहे. हे धोरण भारतीय उपखंडातील दक्षिण आशियाई शेजारी देशांसोबत शांततापूर्ण संबंध आणि सहयोगात्मक समन्वय आणि सह-विकासावर लक्ष केंद्रित करते, ज्यामध्ये आर्थिक, तंत्रज्ञान, संशोधन आणि शिक्षण

ATTESTED
Principal
Arts & Commerce College
Khedgaon, Tal. Dindori (Nashik)

यासारख्या विविध विषयांचा समावेश होतो. कनेक्टिव्हिटी (डिजिटल, पृष्ठभाग आणि हवाई वाहतूक, ऊर्जा ग्रिड कनेक्टिव्हिटी, लॉजिस्टिक चेन इ.) अंतराळ कार्यक्रम, संरक्षण सुरक्षा, पर्यावरण आणि हवामान बदलाचे आव्हान इ. बाबत विविध कार्यक्रम आणि उपाययोजना तयार केल्या जात आहेत. तसेच SAARC, SASEC, BBIN आणि BIMSTEC सारख्या विद्यमान प्रादेशिक सहकार्य संघटनांच्या माध्यमातून देखील सहकार्यवृद्धीवर भर दिला जात आहे.

७. **लूक ईस्ट धोरणाकडून (Look East Policy) अॅक्ट ईस्ट (Act East) धोरणाकडे वाटचाल :** भारताचे पूर्व पंतप्रधान पी. व्ही. नरसिंहराव यांच्या नेतृत्वाखाली १९९२ पासून पूर्व आशियातील देशांसाठी जे 'लूक ईस्ट' धोरण आखले, त्याचा पुढचा टप्पा म्हणजे आता ज्याला 'अॅक्ट ईस्ट' म्हटले जाते आहे, ते धोरण आहे. २०१४ पासून या धोरणाच्या अंमलबजावणीला सुरुवात झाली. आशियान (ASEAN) संघटनेतील तसेच इतर दक्षिण-पूर्वेकडील आशियाई देशांशी असलेल्या संबंधांमध्ये अधिक चांगली सुधारणा करणे, सांस्कृतिक, व्यापारी आणि राजकीय संबंध अधिक वृद्धिंगत करणे, त्या प्रदेशातील चीनच्या वाढत्या प्रभावाला आळा घालणे इ. या धोरणाचे प्रमुख उद्देश आहेत.

८. **“पश्चिमेकडे बघा” धोरणाचा स्वीकार (Look West Policy) :** लूक ईस्ट आणि अॅक्ट ईस्ट धोरणाच्या यशस्वी अंमलबजावणीनंतर भारताने आता २०१४ नंतर लूक वेस्ट या धोरणाचा अवलंब केला आहे. यामध्ये पश्चिम आशियातील आणि खासकरून मध्यपूर्वेतील देशांशी असलेल्या संबंधांमध्ये सुधारणा घडवून आणण्यावर भर देण्यात येत आहे. भारत हा आजही मोठ्या प्रमाणावर खनिज तेल आणि गॅससाठी या देशांवर अवलंबून आहे. तसेच भारतातील

मोठ्या संख्येने कामगार या देशांमध्ये काम करत आहेत. त्यामुळे या देशांशी चांगले संबंध प्रस्थापित करणे भारताच्या दृष्टीने फार गरजेचे आहे आणि या उद्देशाने लूक वेस्ट धोरणाचा पुरस्कार करण्यात आलेला आहे.

९. **सुधारित बहुपक्षवादाचे समर्थन (Reformed Multilateralism) :** सुधारित बहुपक्षवादाची संकल्पना ही यूएनएससीमध्ये (UNSC) सुधारणांची मागणी करते. UNSC स्वरूप अधिक सर्वसमावेशक असावे. त्यामध्ये काही विशिष्ट देशांची मक्तेदारी नसावी. तसेच जागतिक स्तरावरील इतर प्रशासनाच्या संस्थांमध्ये सुधारणा करण्याचे आवाहन ही संकल्पना करते. जग आता एकध्रुवीय किंवा द्विध्रुवीय न राहता बहुध्रुवीय होत आहे. नवीन जागतिक सत्तांचा उदय होत आहे. त्यांच्या पण स्वतःच्या महत्त्वाकांक्षा आहेत. तसेच जागतिक स्तरावर निर्णय घेणाऱ्या संस्थांचे अधिक लोकशाहीकरण होणे आणि त्यांच्यात सर्वसमावेशकता वाढणे आवश्यक आहे. या उद्देशाने भारताने २०१४ नंतर सुधारित बहुपक्षवादाचा पुरस्कार केल्याचे दिसते.

१०. **भू-राजकीय संबंधांबरोबर भू-आर्थिक संबंधांवर भर (Geo-Economic Relation) :** अलीकडच्या काळात भारताने भू-राजकीय संबंधांबरोबर भू-आर्थिक संबंधांचे महत्त्वदेखील ओळखले आहे. त्यामुळे विविध विकसित आणि विकसनशील देशांशी चांगले आर्थिक आणि व्यापारी संबंध प्रस्थापित आणि भक्कम करण्यावर भारत आता भर देताना दिसत आहे. चांगले आर्थिक आणि व्यापारी संबंध हे देशादेशांतील तणावाचे प्रसंग टोकापर्यंत नेण्यापासून रोखतात. हे भारत आणि चीन यांच्यामधील नजीकच्या काळातील संघर्षांचे प्रसंग जेव्हा निर्माण झाले तेव्हा तो तणाव युद्धापर्यंत नेण्यापासून या आर्थिक आणि

व्यापारी संबंधांनीच दोन्ही देशांना रोखले असे म्हटले तरी वावगे ठरणार नाही.

११. **क्षेत्रीय राजनयाला चालना (Para Diplomacy) :** क्षेत्रीय राजनय ही नवीन संकल्पना अलीकडच्या काळात जागतिक स्तरावर लोकप्रिय होताना दिसत आहे. २०१४ नंतर भारताने अशा प्रकारच्या राजनयाला चालना देण्याचे जाणीवपूर्वक प्रयत्न केलेले दिसत आहेत. यामध्ये राजनयातील राष्ट्रीय घटकांबरोबरच एखाद्या देशातील घटकराज्य किंवा शहर आपल्या हितसंबंधांच्या परिपूर्तीसाठी इतर देशांशी किंवा त्यांच्या राज्य आणि शहरांशी संबंध प्रस्थापित करू शकतात.

१२. **स्वयंपूर्णता आणि आत्मनिर्भरतेवर भर :** Make in India, Digital India असो अथवा आत्मनिर्भर भारत या योजनांच्या माध्यमातून भारताला स्वयंपूर्ण आणि आत्मनिर्भर बनवण्यावर शासनाच्या विविध स्तरावर भर दिला जात आहे. परराष्ट्र धोरण हे क्षेत्रही त्याला अपवाद नाही. परराष्ट्र धोरणाच्या प्रभावी अंमलबजावणीच्या माध्यमातून ही उद्दिष्टे साध्य करण्याचा प्रयत्न होताना दिसत आहे. औद्योगिक, लष्करी, विज्ञान-तंत्रज्ञान, ऊर्जा इ. क्षेत्रात विविध देशांशी यासाठी करार केले जात आहेत.

१३. **हिंद-प्रशांत महासागर क्षेत्रात सक्रिय भूमिका बजावायला सुरुवात :** जागतिक राजकारणात हिंद-प्रशांत महासागर क्षेत्र शांततेचे क्षेत्र म्हणून ओळखले जात असे. पण चीनच्या वाढत्या महत्वाकांक्षेने अलीकडे या क्षेत्रात तणाव निर्माण केला आहे. भारताची या क्षेत्रातील भूमिका ही भारत आणि इतर देशांसाठी फार महत्वाची आहे. कारण भारताचे या क्षेत्रातील भू-राजकीय स्थान याला कारणीभूत आहे. या क्षेत्रातील चीनच्या वाढत्या प्रभावाला रोखण्यासाठी भारताने या क्षेत्रात प्रभावी भूमिका

बजावायला सुरुवात केली आहे. यासाठी क्वॉड्रिलॅटरल सिक्युरिटी डायलॉग (क्वाड) ही अमेरिका, भारत, जपान आणि ऑस्ट्रेलिया या चार देशांमधील धोरणात्मक युती तयार केली गेलेली आहे. या युतीची स्थापना २००७ साली झाली होती. तज्ज्ञांच्या मते 'क्वाड' च्या निर्मितीचे मुख्य अघोषित उद्दिष्ट आशिया-पॅसिफिक प्रदेशात म्हणजेच हिंदी महासागर आणि प्रशांत महासागरादरम्यान येणाऱ्या सागरी क्षेत्रावरील चीनच्या वाढत्या प्रभावाला लगाम घालण्याचं आहे. त्याचवेळी, आशिया-पॅसिफिक क्षेत्रातील इतर देशांना चिनी वर्चस्वापासून वाचवणे हा या युतीमागील मुख्य उद्देश आहे. क्वाड २००७ मध्ये स्थापन झाल्यापासून फार वेगाने वाढलेला नाही. याचे प्रमुख कारण म्हणजे चीनचा 'क्वाड' ला असलेला तीव्र विरोध. सुरुवातीला चीनच्या विरोधामुळे भारताने याबाबत संकोच दाखवला. चीनच्या विरोधामुळे ऑस्ट्रेलियानेदेखील २०१० मध्ये क्वॉडमधून माघार घेतली होती. पण, नंतर ते पुन्हा त्यात सामील झाले. २०१७ मध्ये भारत-अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया आणि जपानने चीनचा मुकाबला करण्यासाठी 'क्वाड' चे पुनरुज्जीवन करण्याचा निर्णय घेतला. यानंतर, २०१७ मध्ये फिलीपिन्समध्ये 'क्वाड' ची पहिली अधिकृत चर्चा झाली. आज QUAD प्रभावी कामगिरी बजावत आहे.

१४. **अलिप्ततावादी चळवळ आणि अलिप्ततेच्या धोरणाकडे काही प्रमाणात दुर्लक्ष :** अलिप्ततावादी चळवळीच्या प्रासंगिकतेविषयी आजही अनेक विचारवंत प्रश्न उपस्थित करतात. शीतयुद्धाच्या पार्श्वभूमीवर निर्माण झालेली ही चळवळ शीतयुद्धानंतरच्या बदललेल्या राजकीय व्यवस्थेमध्ये तितकीशी उपयुक्त नाही, अशी तिच्यावर टीका केली जाते. असे असले तरी जगाचा एक नैतिक आवाज म्हणून आजही

तिच्याकडे बघितले जाते. शीतयुद्धानंतरच्या काळात अमेरिकेकेंद्रित जागतिक व्यवस्था उदयास आल्यानंतर भारतानेदेखील आपल्या भूमिकेत कालानुरूप बदल केलेला आहे. त्यामुळे अलिप्ततावादी चळवळीतील भारताची भूमिका ही उत्तरोत्तर मर्यादित होत गेलेली दिसत आहे. ही प्रक्रिया जरी फार पूर्वीपासून सुरू झालेली असली तरी २०१४ नंतरच्या काळात भारताचे या चळवळीकडे आणि अलिप्ततावादाच्या भूमिकेकडून दुर्लक्ष झालेले ठळकपणे जाणवते. भारताची महत्त्वाकांक्षा वाढलेली असल्याने जागतिक स्तरावरील सत्तेच्या राजकारणात भारत सक्रिय भूमिका बजावू पाहत आहे आणि त्यासाठी विविध देशांशी वेगवेगळ्या स्तरावर आपले संबंध प्रस्थापित करत आहे.

२०१४ नंतरच्या कालखंडातील पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखालील भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची ठळक वैशिष्ट्ये सांगता येतील, ती अशी...

मूल्यमान

२०१४ नंतरच्या भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा आढावा घेताना एक बाब प्रकर्षाने दृष्टीस येते, ती म्हणजे २०१४ नंतर पूर्णपणे वेगळ्या परराष्ट्र धोरणाची मांडणी झालेली नाही. २०१४ नंतरच्या परराष्ट्र धोरणाचा पाया हा आधीच्या धोरणाचाच भाग आहे. त्यामध्ये एक सलगता दिसून येते. मुख्य उद्दिष्टांमध्येही फारसा बदल झालेला दिसत नाही. बदल हा उद्दिष्ट प्राप्तीच्या दृष्टिकोनात, प्रक्रियेत आणि साधनांच्या निवडीमध्ये झालेला दिसून येतो. २०१४ नंतरचे भारताचे परराष्ट्र धोरण हे अधिक स्वकेंद्रित झालेले आहे. तसेच त्यामध्ये जास्त ठामपणा आणि स्पष्टता आलेली दिसते. आक्रमकपणे आपल्या हितसंबंधांची पूर्ती करण्याकडे भारताचा कल वाढला आहे. पण त्याचबरोबर जागतिक शांतता आणि सहकार्य याकडेही दुर्लक्ष होणार नाही, यासाठी यामध्ये समतोल साधण्याचा प्रयत्न होताना दिसत आहे. भारत पुढील कालखंडात जागतिक पटलावर एक दुर्लक्षित घटक म्हणून न राहता एक अधिक क्रियाशील घटक म्हणून प्रभावी कामगिरी पार पाडण्यास सिद्ध होत आहे हे जाणीवपूर्वक ठसवण्याचा प्रयत्न २०१४ नंतर विशेषत्वाने झालेला दिसतो. त्याचबरोबर प्रतिमा उभारणी

आणि संवर्धन (Branding & Image Building) च्या माध्यमातून जगाला आकर्षित करण्याचे धोरणही राबवले जात आहे. एकाचवेळी आक्रमकता आणि परस्पर सहकार्य या भूमिकेतून या कालखंडात भारताचा प्रवास झालेला दिसत आहे. पण या बदललेल्या भूमिकेमुळे भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर टीका होताना दिसते. भारताच्या परराष्ट्र धोरणामध्ये कमालीची व्यक्तिकेंद्रितता निर्माण झालेली दिसत आहे. ठोस काही भरीव यश पदरात पाडण्यापेक्षा फक्त प्रतिमा उभारणी आणि संवर्धन आणि सवंग प्रसिद्धी याला भारताचे परराष्ट्र धोरण बळी पडताना दिसत आहे. तसेच भाजपा ही हिंदुराष्ट्रवादी विचारधारेची प्रबळ समर्थक असल्याने भारताच्या परराष्ट्र धोरणामध्ये राष्ट्रीय स्तरावर जसा सांस्कृतिक वर्चस्ववादाचा प्रभाव जाणवतो तसे त्याचे प्रतिबिंब हे परराष्ट्र धोरणातही दिसत आहे. योग, संस्कृती, आयुर्वेद, भाषा, विश्वगुरू होण्याची महत्त्वाकांक्षा, अखंड भारताच्या निर्मितीचे स्वप्न इ. बाबींच्या माध्यमातून भारतीय परराष्ट्र धोरणाला हिंदुत्ववादी विचारधारेची स्पष्ट किनार लाभलेली दिसत आहे. भारताची आजवरची बहुसांस्कृतिक आणि शांततावादी प्रतिमा पुसून त्याऐवजी हिंदूवर्चस्ववादी आक्रमक पवित्रा निर्माण करण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न केला जात आहे, असाही आरोप नरेंद्र मोदींच्या या कालखंडातील परराष्ट्र धोरणावर होताना दिसतो. सीमेवरील शेजारी राष्ट्रांशी चांगले संबंध प्रस्थापित करण्यावर जरी या काळात भर दिला गेला असला तरी त्यामध्ये हवे तितके यश मिळालेले दिसत नाही, हे अलीकडच्या अनेक प्रसंगांवरून दिसते. शेजारील राष्ट्रांचा विश्वास संपादन करण्यात पुरेसे यश भारताला या काळात आलेले नाही, असेसुद्धा विश्लेषण विचारवंत करताना दिसतात. येत्या काळात भारतीय परराष्ट्र धोरणासमोरील महत्त्वाचे आव्हान हे चीन सोबतचे भारताचे संबंध असणार आहे. चीन आणि भारत यांच्यामध्ये अनेक महत्त्वाच्या विषयांवर तीव्र मतभेद आहेत. तसेच जागतिक सत्ता स्पर्धेतील ते महत्त्वाचे घटक असल्याने त्यांच्यातील सत्ता स्पर्धा सर्वश्रुत आहे. चीन अमेरिकेसोबत जागतिक महासत्ता होण्यासाठी स्पर्धा करत आहे आणि त्यासाठी आशिया खंडामध्ये एकछत्री प्रभावी अंमल प्रस्थापित करण्यावर चीनचा भर आहे. चीनचे परराष्ट्र धोरण हे पूर्वीपासूनच आक्रमक आणि विस्तारवादी राहिलेले आहे. त्यामुळे चीनसोबत योग्य प्रकारे जुळवून घेऊन संघर्ष टाळून

चांगल्या संबंधांची जोपासना करित असताना चीनसमोर न झुकता आपले राष्ट्रहित जोपासण्यासाठी तारेवरची कसरत येत्या काळात करावी लागणार आहे. अमेरिका आणि चीन यांच्या सत्तास्पर्धेतील भारत हे अमेरिकेचे प्यादे न बनता या दोन्हींच्या सत्तास्पर्धेचा उपयोग आपल्या उद्दिष्टांच्या पूर्तीसाठी कसा करता येईल याकडे विशेष लक्ष देणेही यापुढील काळात महत्त्वाचे ठरणार आहे. वाढती लोकसंख्या, महागाई, दारिद्र्य, विकासाचा असमतोल, पर्यावरणाचा न्हास, सामाजिक आणि आर्थिक न्यायाच्या प्रस्थापनेतील अडचणी, वाढता जमातवाद इ. राष्ट्रीय स्तरावर सामोऱ्या जाव्या लागणाऱ्या समस्या योग्य रीतीने हाताळणेसुद्धा भविष्यात तितकेच महत्त्वाचे ठरणार आहे. कारण आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रामध्ये देशाचे स्थान ही त्या देशाची अंतर्गत स्थितीच ठरवत असते. त्यामुळे या राष्ट्रीय आघाडीवर मजबूत असणे देशाच्या प्रभावी परराष्ट्र धोरणासाठी आवश्यक असणार आहे. या ८ वर्षांतील भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा थोडक्यात लेखाजोखा

मांडायचा झाला तर अजून जरी ठोस स्वरूपात जास्त यश मिळाले नसले तरी स्थिती तितकीशी वाईट नसून ती नक्कीच आशादायक आहे. २०१४ नंतरच्या भारताच्या परराष्ट्र धोरणाने एक निश्चित दिशा आणि मार्ग ठरवलेला आहे. या बदललेल्या भूमिकेला किती प्रमाणात प्रभावी यश मिळेल हे येणारा काळच ठरवेल.

संदर्भ सूची

1. Wikipedia : Foreign Policy of Modi Government.
2. Pradhan S. D. Key features of Indian Foreign Policy under PM Modi; article in Times of India, Dated Jan. 9, 2020.
3. Jinit Jain, dated May 22, 2022 : 8 years of Modi Government : How PM Modi radically transformed India's foreign policy - opindia.com.etc.

उत्कृष्ट संशोधन पेपर पुरस्कार तर्फे प्रा. बी.बी. पाटील (इस्लामपूर)

मानवविज्ञान विद्याशाखेतील सर्व विषयांच्या अभ्यासक, प्राध्यापकांचे 'विचारमंथन' रिसर्च जर्नलमध्ये पेपर प्रकाशित करण्यासाठी आपले स्वागत आहे. दरवर्षी 'विचारमंथन'मधील प्रकाशित झालेल्या रिसर्च पेपरमधील दोन उत्कृष्ट रिसर्च पेपर लिहिलेल्या प्राध्यापकांना प्रत्येकी ४,००० रुपयेचे पारितोषिक व सन्मान प्रमाणपत्र परिषदेमार्फत प्रदान करण्यात येईल.

तरी सर्व अभ्यासकांनी यास प्रतिसाद द्यावा ही विनंती.

नवोदीत संशोधकांसाठी कॉम्रेड प्राचार्य डॉ. विठ्ठल मोरे पारितोषिक

राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन विषयाचे पदव्युत्तर विद्यार्थी/पीएच.डी. संशोधक विद्यार्थी / सहाय्यक प्राध्यापक फक्त यांचेसाठी महाराष्ट्र राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन परिषदेच्या वार्षिक अधिवेशनात प्रत्यक्ष उपस्थित राहून पेपर सादर करणाऱ्यांकरीता कॉम्रेड प्राचार्य डॉ. विठ्ठल मोरे पारितोषिक.

उत्कृष्ट संशोधन पेपर सादरीकरण

प्रथम पारितोषिक:- २१०० रुपये रोख सन्मानचिन्ह व प्रमाणपत्र
द्वितीय पारितोषिक - १००१ रुपये रोख सन्मानचिन्ह व प्रमाणपत्र
तृतीय पारितोषिक- ७०१ रुपये रोख सन्मानचिन्ह व प्रमाणपत्र

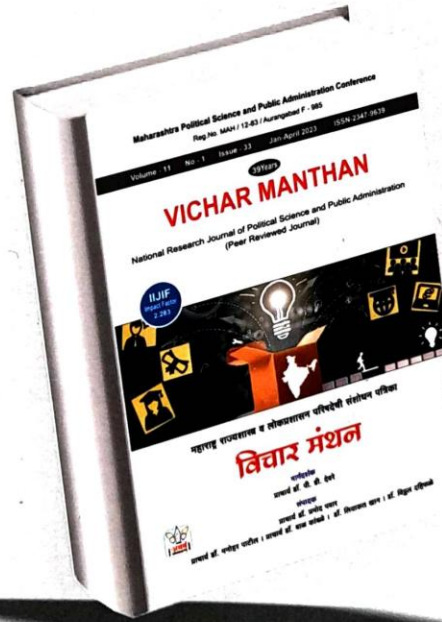
इतर तीन प्रोत्साहन पर प्रमाणपत्र
(टीप पेपर सादरीकरणासाठी विषय बंधन नाही)

ATTESTED

Principal
Arts & Commerce College
Khedgaon, Tal. Dindori (Nashik)

• महाराष्ट्र राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन परिषदेची संशोधन पत्रिका •

 International
Innovative Journal
Impact Factor ((IJIF)
2.283

अथर्व पब्लिकेशन्स

Visit us... www.atharvpublications.com

ATTESTED
[Signature]
Principal
Arts & Commerce College
Khedgaon, Tal. Dindori (Nashik)

Maratha Vidya Prasarak Samaj's

Karmaveer Kakasaheb Wagh Arts, Science and Commerce College,
Pimpalgaon Baswant, Tal. Niphad, Dist. Nashik

**One Day State Level Seminar On
India and Global Politics**

Saturday, 15th October 2022

Jointly organized by

Department of Political Science and Public Administration and Maharashtra Rajyashastra va Lokprashasan Parishad

CERTIFICATE

This is to certify that Mr./ Mrs. Prof. Yagita Balasaheb Yarned of Arts & Commerce College Khedgaon participated / presented paper / resource person / chaired a session in the state level seminar on "India and Global Politics" on 15th October 2022. His/ Her active participation / presentation in the seminar is highly appreciated.

Title of the Paper _____

Mr. Dnyanoba T. Dhage
Coordinator
Head Dept. of Pol. Sci.
and Pub. Adm.

Principal Dr. Manohar Patil
Secretary
Maharashtra Rajyashastra
va Lokprashasan Parishad

Principal Dr. Pramod Pawar
President
Maharashtra Rajyashastra
va Lokprashasan Parishad

Principal Dr. Dilip B. Shinde
Convenor
K.K.W.A.S.&C College,
Pimpalgaon B.

ATTESTED

Principal
Arts & Commerce College
Khedgaon, Tal. Dindori (Nashik)

Maharashtra Political Science and Public Administration Conference

Reg.No. MAH / 12-83 / Aurangabad F - 985

Volume - 11

No - 1

Issue - 33

Jan-April 2023

ISSN-2347-9639

39Years

VICHAR MANTHAN

National Research Journal of Political Science and Public Administration
(Peer Reviewed Journal)

IJIF
Impact Factor
2.283

महाराष्ट्र राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन परिषदेची संशोधन पत्रिका

विचार मंथन

मार्गदर्शक

प्राचार्य डॉ. पी. डी. देवरे

संपादक

प्राचार्य डॉ. प्रमोद पवार

प्राचार्य डॉ. मनोहर पाटील । प्राचार्य डॉ. बाळ कांबळे । डॉ. लियाकत खान । डॉ. विठ्ठल दहिफळे

ATTESTED
[Signature]
Principal
Arts & Commerce College
Khedgaon, Tal. Dindori (Nashik)

महाराष्ट्र राज्यशास्त्र आणि लोकप्रशासन परिषद

Reg. No. MAH/12-83/Aurangabad-F-985

VICHAR MANTHAN
विचारमंथन

National Research Journal of Political Science and Public Administration
(A Peer Reviewed Journal)
Vol. - 11, No - 1 Issue - 33 Jan.-April 2023 ISSN- 2347-9639

◆ Editor ◆

Prin. Dr. Pramod Pawar

Prin. Dr. Manohar Patil
Prof. Dr. Liaqat Khan
Prof. Dr. Ravindra Bhanage

Prin. Dr. Bal Kamble
Dr. Vitthal Dahiphale
Dr. Sandip Nerkar

◆ President ◆

Prin. Dr. Pramod Pawar
Email : pramodpawar1761@gmail.com
Mob : 9423582073

◆ Secretary ◆

Prin. Dr. Manohar Patil
Email : manoharpatil123@gmail.com
Mob : 9422287053

◆ Guided by ◆

Prin. Dr. P. D. Deore
11, Shri Samarth Apartment, Chitrangan Soc.,
Savarkar Nagar, Gangapur Road, Nashik-13
Mob : 9423980457

Maharashtra Political Science and Public Administration Conference

Reg. No. MAH/12-83/Aurangabad-F-985

Visit Us : vicharmanthanjournal.org
E-mail : vicharmanthanjournal@gmail.com

ATTESTED
[Signature]
Principal
Arts & Commerce College
Khedgaon, Tal. Dindori (Nashik)

39 Year's
Maharashtra Political Science & Public Administration Conference's
VICHAR MANTHAN
National Research Journal of Political Science and Public Administration
(A Peer Reviewed Journal)

◆ Advisory Editors ◆

Dr. Sham Shirsat (Aurangabad)	Dr. Liaqat Khan (Mumbai)
Dr. Prakash Pawar (Kolhapur)	Dr. Ravindra Bhanage (Kolhapur)
Dr. Kusum More (Latur)	Dr. Alka Deshmukh (Nagpur)
Dr. Prashant Amrutkar (Aurangabad)	Dr. Balasaheb Bhosale (Tasgaon)
Dr. Chaitra Redkar (Mumbai)	Dr. Ashok Naikwade (Aurangabad)
Dr. Urmila Chavhan (Meeraj)	Dr. Vilas Awari (Kopergaon)
Dr. Jyotsna Sonkhaskar (Nashik)	Dr. Mohan Kashikar (Nagpur)
Dr. Nandaji Satpute (Gadchiroli)	Dr. Pramod Shambharkar (Chandrapur)
Dr. Vinod Gaikwad (Shegaon)	Dr. Vakil T. Shaikh (Koradi-Nagpur)
Dr. Sandeep Kale (Selu-Vardha)	Dr. Suresh Bhalerao (Parbhani)
Dr. Meera Phad (Nanded)	Dr. Hanumant Phatak (Baramati-Pune)
Dr. Sangram More (Latur)	Dr. Manik Sonawane (Pune)
Dr. Prashant Vighe (Paratwada-Amravati)	Dr. Sanjay Gore (Gadchiroli)
Dr. Sachin Patil (Sangali)	Dr. Pyarelal Suryawanshi (Amravati)
Mr. Dattatray Wabale (Pune)	Mr. Mahesh Birhade (Raigad)

◆ Hon'ble Guest Editors ◆

Dr. Sushama Yadav (New Delhi)	Dr. Sanjeevkumar Sharma (Meerut)
Dr. Subhash Chandrakar (Raipur)	Dr. Shilpi Bose (Raipur)
Dr. Anita Deshpande (Bhopal)	Dr. Garima Jawualkar (Bhopal)
Dr. Sunilkumar Goyal (Khandwa)	Dr. Ketan Govekar (Panji-Goa)
Dr. J. Prabhash (Kerala)	Dr. Shaikh Abul Barkat (Hydrabad)
Dr. B. Chandrashekhar (Hydrabad)	Dr. Baldev Agja (Gujrat)

ATTESTED
[Signature]
Principal
Arts & Commerce College
Khedgaon, Tal. Dindori (Nashik)

Maharashtra Political Science and Public Administration Conference
Reg. No. MAH/12-83/Aurangabad-F-985
Visit Us : vicharmanthanjournal.org E-mail : vicharmanthanjournal@gmail.com

39 Year's
Maharashtra Political Science & Public Administration Conference's
VICHAR MANTHAN

National Research Journal of Political Science and Public Administration
(A Peer Reviewed Journal)

Peer Reviewed Committee

Prin. Dr. Pramod Pawar (Amalner)
Email : pramodpawar1761@gmail.com

Prof. Dr. Ravindra Bhanage (Kolhapur)
Email : ravindrabhanage@gmail.com

Prin. Dr. Manohar Patil (Dhule)
Email : manoharpatil123@gmail.com

Prin. Dr. Bal Kamble (Karjat - Pune)
Email : bal.kamble@yahoo.in

Dr. Vitthal Dahiphale (Nanded)
Email : vithaldahiphale8@gmail.com

Dr. Liaqat Khan (Mumbai)
Email : liyaqatkhan69@gmail.com

Dr. Sanjay Wagh (Kalyan)
Email : smwagh2009@gmail.com

Dr. Sambhaji Patil (Shindkheda)
Email : sspatil2011@gmail.com

Dr. Viqar Shaikh (Jalgaon)
Email : skviqar@rediffmail.com

Dr. Gautam Bhalerao (Jalgaon)
Email : gdb5579@gmail.com

Dr. Sandip Nerkar (Amalner)
Email : sbnpca@gmail.com

Guided by

Prin. Dr. P. D. Deore

11, Shri Samartha Appartment, Chitrangan Soc.,
Savarkar Nagar, Gangapur Road, Nashik-13

Mob : 9423980457

Managing Editor

Mr. Yuvraj Mali (Jalgaon)

◆ Publishers ◆

Atharva Publications

Head Office :

Shop No. 2, 'Nakshtra' Apartment, Housing Society, Shahunagar, Jalgaon - 425001. Ph.No. 0257-2239666

- Branches -

New Delhi - 213, Vardan House, 7/28, Ansari Road, Daryaganj, New Delhi - 110002. Mob. 07503171077

Mumbai - Ashirwad Building, 1007, 10th floor, N.M. Nagar, Behind Tardeo Police Station,

Tardeo, Mumbai - 400034. Mob. 9969392245

Pune - Dhayri, Benkar Nagar, Pune - 411041. Mob. 9834032015

'विचारमंथन' या संशोधनपत्रिकेत प्रसिद्ध झालेली मते संपादक, सहसंपादक, कार्यकारी संपादक आणि सल्लागार मंडळ यांना मान्य असतीलच असे नाही. या संशोधनपत्रिकेत प्रसिद्ध करण्यात आलेल्या लेखांतील लेखकांची मते ही त्यांची वैयक्तिक मते आहेत, तसेच शोधनिबंधाची जबाबदारी ज्या-त्या लेखकावर राहिल.

मेसर्स अथर्व पब्लिकेशन्सच्या वतीने कार्यकारी संपादक श्री. युवराज माळी यांनी शॉप नं. २, नक्षत्र अपार्टमेंट, शाहूनगर हौसिंग सोसायटी, तेली समाज मंगल कार्यालयासमोर, जळगाव - ४२५ ००१ (महाराष्ट्र) येथे प्रकाशित केले व आविष्कार प्रिंटर्स, अयोध्यानगर, जळगाव येथे मुद्रित केले. मोबाइल : ९४०५२०६२३०, फोन : ०२५७-२२३९६६६.

ATTESTED

**Principal
Arts & Commerce College
Khedgaon, Tal. Dindori (Nashik)**

* अनुक्रमणिका *

१. निवडणूक प्रक्रियेमधील दिव्यांगांचे मानवाधिकार संरक्षणासाठी निवडणूक आयोगाची भूमिका .. ९
योगेश्वर सुभाष पाटील
डॉ. उमेश अशोक गोगडिया
२. भारत आणि पाकिस्तान संबंध १५
प्रा. डॉ. विनय खेमा वाघ
३. फ्रेंच क्रांती व मानवी हक्क..... १९
प्रा. पी. डी. गोणारकर
४. भारताची आर्थिक सत्ता आणि सॉफ्ट पॉवर २३
प्रा. डॉ. माधव कदम
५. भारतीय लोकशाहीसमोरील आव्हाने..... २८
प्रा. डॉ. पी. डब्ल्यू. पाटील
६. भारत जोडो यात्रा : एक अवलोकन..... ३१
डॉ. भुजंग विठ्ठलराव पाटील
७. भारताची महासत्ता व विश्वगुरूकडे वाटचाल : एक संक्षिप्त अवलोकन..... ३५
डॉ. चंद्रशेखर ढोले
८. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०..... ३८
डॉ. राजेंद्र एस. कोरडे
९. आदिवासी चळवळीची सद्यकालीन उपयुक्तता ४४
डॉ. हेमलता ए. राठोड
श्री. गायकवाड भीमराज पोपट
१०. ॲट्रॉसिटी कायद्याची वाटचाल ४७
डॉ. ज्योत्स्ना सोनखासकर
सचिन सहादू घायतडके
११. भारतजोडो यात्रा - नवे पर्व ५१
प्रा. कल्पना माणिकराव कदम
१२. जी-२० परिषद आणि भारत ५५
डॉ. सौ. ऊर्मिला महेश चव्हाण
१३. भारत-नेपाळ संबंध ५८
डॉ. सुनील पिंपळे
प्रा. ए. बी. राऊत
१४. सत्यशोधक चळवळीत महिलांचे योगदान..... ६१
डॉ. जे. डी. सोनखासकर
श्रीमती डुकरे छाया दत्तात्रय

ATTESTED
ND
Principal
Arts & Commerce College
Khedgaon, Tal. Dindori (Nashik)

१५. महिलांचा राजकीय सहभाग.....	६४
प्रा. योगिता बाळासाहेब गरुड	
१६. भूलतत्त्ववाद	६९
डॉ. प्रशांत देशपांडे	
१७. भारतातील धार्मिक तणाय सामाजिक व राजकीय विकासातील संतुलनास परिणामकारक	७१
डॉ. विलास विठ्ठल नाबदे	
१८. समकालीन जागतिक राजकारण व भारताची भूमिका	७३
डॉ. रवींद्र संतोष माळी	
१९. पर्यावरणाच्या न्हासाचे राजकारण	७९
डॉ. रवींद्र भणगे	
२०. कृषी क्षेत्रातील सौर ऊर्जेच्या वापरात प्रशासनाची भूमिका : सांगली जिल्हा एक अभ्यास.....	८१
(२०१५-२०२०)	
डॉ. सचिन महादेव पाटील	
२१. आमदारांच्या अपात्रतेचा प्रश्न : महाराष्ट्राच्या विशेष संदर्भात.....	८४
डॉ. संतोष नारायण कायंदे	
२२. पर्यावरणीय शाश्वतता : दशा आणि दिशा	८९
प्रा. डॉ. संदीप भि. काळे	
२३. Fundamentalism and Indian Democracy	९२
Dr R K Kale	
२४. India and Public Health	९७
Mr Lokhande Sachin Bhagwant	
२५. Paradigm Shift : A Review of the Changing Nature of National Politics	१०१
of India Since - 2014	
Prof. Sham Nivrutti Gulve	
Dr. Shrikant Hanmantrao Deshmukh	
२६. India and Infant Mortality Rate.....	१०४
Prin. Dr. Rajdhar J. Temkar	
Mr. Shivaji Ganpat Gangurde	
२७. Rethinking India's Foreign Policy on Russia - Ukraine War	१०८
Prof. (Dr.) Prashant Amrutkar	
Vaibhav J. More	
२८. India as a Potential Superpower : Key Factors	११२
Pro. Vijay Pandit Suryawanshi	
२९. India's role in SAARC	११६
Dr. Bodke Panchfala Ramrao	
३०. भाषावाद : राष्ट्र निर्माण में चुनौती	१२३
डॉ. भूषण प्रदीप अहिरराव	

ATTESTED
[Signature]
Principal
Arts & Commerce College
Khedgaon, Tal. Dindori (Nashik)

महिलांचा राजकीय सहभाग

प्रस्तावना

आधुनिक भारताची जडणघडण वेगवेगळ्या विचारातून झालेली आहे. हजारो वर्षांपासून एका मर्यादित चौकटीत असणारी जळमट विचारसरणी जाऊन त्या जागी नवीन लोककल्याणकारी अशी लोकशाही विचारसरणी सध्या भारतात रूढलेली आहे. लोकशाही व्यवस्था सर्व लोकांना समान पातळीवर न्याय देण्यासाठी उपयुक्त ठरली आहे. भारतासारख्या खंडप्राय व वेगवेगळ्या धर्मात, जातीत व विविधतेत विभागलेल्या देशात सर्वसामान्य लोकांना न्याय मिळवून देण्यासाठी लोकशाहीशिवाय पर्याय नाही. लोकशाही एक विचारसरणीच नसून ती एक जीवनपद्धती आहे. व्यक्तीला सन्मानाने जगण्यासाठी व स्वतःचा विकास साध्य करण्यासाठी मुक्त व स्वतंत्र वातावरण पाहिजे असते म्हणूनच स्वातंत्र्यानंतर भारतात या व अशा विचारांना खूपच महत्त्व प्राप्त झाले आहे. लोकशाही ही एक अत्यंत उच्च कोटीची व सर्वांना समान ठेवून न्याय प्रदान करणारी एक विचारसरणी आहे. म्हणूनच आज जगात या विचारसरणीचा स्वीकार करताना अनेक राजकीय व्यवस्था दिसतात. या विचारसरणीचा विकास होताना दिसतो. भारतात दीडशे वर्षे ब्रिटिशांनी राज्य केले. यादरम्यान त्यांनी स्वीकारलेल्या लोकशाही विचारांचा प्रभाव भारतीयांवर व त्यांच्या विचारांवर पडल्यावाचून राहिला नाही. त्याचाच परिपाक म्हणून आधुनिक भारतात लोकशाहीची पाळेमुळे खोलवर रुजलेली दिसतात.

भारत हे लोकशाही व्यवस्था असलेले विश्वातील सर्वात मोठे राष्ट्र आहे. भारताने या व्यवस्थेच्या माध्यमातून जगात शांतता व सुव्यवस्था स्थापन करण्यासाठी मोलाचे योगदान दिलेले आहे. लोकशाही ही उपलब्ध शासन पद्धतीतील एक उत्कृष्ट पद्धती आहे. वर्ल्ड व्हॅल्यूज सर्व्हे मे २००१ मध्ये केलेल्या सर्व्हेनुसार भारतातील ९३% लोकांनी भारतीय लोकशाहीला मान्यता दिलेली आहे.

ATTESTED
Principal
Arts & Commerce College
Khedgaon, Tal. Dindori (Nashik)

प्रा. योगिता बाळासाहेब गरुड
म. वि. प्र. चे, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय,
खेडगाव, ता. दिंडोरी, जि. नाशिक.

एवढ्या प्रमाणात जेव्हा मान्यता मिळते तेव्हा ती व्यवस्था स्वतःच्या संदर्भात लोकांना उपयोगी व सुसह्य वाटते. मेकेव्हलीच्या मते, लोकशाहीच्या विकासाची घोडदौड थांबवणे अशक्य आहे. कारण लोकशाही स्वीकारण्याची प्रवृत्ती मानवी इतिहासात सर्वत्र एकसारखी, कायमस्वरूपी आणि प्राचीन आहे. २१ वे शतक हे लोकशाहीचे सुवर्ण युग ठरले आहे. पहिल्या महायुद्धानंतर व्हर्साय येथे जो शांतता तह झाला, त्यात स्वनिर्णयाचे तत्त्व स्वीकारले गेले आणि अनेक राष्ट्रांत लोकशाहीचा स्वीकार झाला. राजकीयदृष्ट्या लोकशाही म्हणजे राज्यकारभाराची अशी यंत्रणा जिच्यामध्ये प्रत्येक व्यक्तीचा सहभाग महत्त्वाचा मानण्यात येतो. लोकशाहीचा अर्थ स्पष्ट करताना महात्मा गांधींनी म्हटले आहे, लोकशाही हा केवळ शासन संस्थेचा एक प्रकार नसून तर ती एक जीवनप्रणाली आहे. सभ्य सुसंस्कृत जीवन जगण्याचा एक आदर्श मार्ग म्हणजे लोकशाही होय.

लोकशाही प्रक्रियेत महिलांचे योगदान

भारतातील संविधानात लोकप्रतिनिधित्व कायदा आणि पंचायती कायदा यानुसार १९५२ मधील प्रथम सार्वत्रिक निवडणुकीपासून महिला प्रत्यक्ष राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होत आहेत. मात्र स्थानिक व संसदीय निवडणुकांतील महिलांच्या सहभागाबाबत विचार केल्यास त्यांचे निवडणुकीतील योगदान काहीसे निराशाजनक राहिले असले तरी त्यांचा सहभाग मात्र हळूहळू वाढत होता. महिलांचा संसदेतील सक्रिय सहभाग लक्षात घेताना काही महिलांचा येथे उल्लेख करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. इंदिरा गांधी, सुचिता कृपलानी, विजयालक्ष्मी पंडित, नंदिनी सत्पथी, तारकेश्वरी सिन्हा, मृणाल गोरे, प्रमिला दंडवते, मोहसिना किडवई, राजेंद्र कुमारी वाजपेयी, शशीकला काकोडकर, ममता बॅनर्जी, सुषमा स्वराज, मागरिट अल्वा, जयललिता, मायावती, उमा भारती आदी

महिलांनी आपल्या व्यक्तिमत्त्वाची छाप संसदेवर आणि विधिमंडळावर टाकलेली दिसते. इतर महिला प्रतिनिधी मात्र अभिलेखापर्यंत सीमित राहिल्यात. उपयुक्त महिलांनी आपल्या व्यक्तिमत्त्वाची छाप पाडून आपले स्थान पक्के बनविले. निवडणूक सर्वेक्षणातून असे आढळून आले की, लोकतांत्रिक प्रक्रियेत पुरुषांच्या तुलनेत मताधिकाराचा वापर करण्यात स्त्रियांचे योगदान वाढत आहे. ग्रामीण भागातील महिला निरक्षर असूनही राजकीय मतदान प्रक्रियेत त्या जागृत आणि सतर्क आहेत.

पंचायतराज व्यवस्थेत महिलांचा सहभाग

स्वतंत्र भारताच्या राज्यघटनेने स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने समान हक्क दिलेले आहेत. यामध्ये राजकीय हक्कही आहेत. पण हे हक्क ज्या सामाजिक परिस्थितीत बजावले जातात, वापरले जातात, ती परिस्थिती पूर्णपणे प्रतिकूल आहे. तर राजकारण हे स्त्रियांचे क्षेत्र नव्हे असा समज केवळ पुरुषांचा नव्हे तर स्त्रियांचाही होता. पंचायती व स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना विशेष आरक्षण प्राप्त झाल्यामुळे त्यांची जबाबदारी वाढलेली आहे. देशातील एक तृतीयांश ग्रामपंचायती, क्षेत्रीय पंचायत, जिल्हा परिषद, नगर परिषद, महानगरपालिका इत्यादी ठिकाणी शासनाची सूत्रे हाती घेता येतील आणि या नवीन भूमिकेतून महिलांना देशाच्या विकास प्रक्रियेत अधिक सक्रिय होता येईल तसेच त्यांना त्यांच्या नजरेतून आपले गाव व जिल्हाच्या विकासाच्या योजना राबवता येतील. स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा विषय व महात्मा गांधींची ग्राम स्वराज्याची कल्पना याकडे शासनाने काही प्रमाणात दुर्लक्ष केल्यामुळे विकासाची प्रक्रिया पाहिजे तशी वेग धरू शकलेली नाही. १९५७ ते १९८६ पर्यंत अनेक समित्या नेमण्यात येऊन पंचायतराज व्यवस्थेचा अभ्यास करण्यात आला. प्रत्येक समितीने आपापला अहवाल सादर करून पंचायतराज संस्थांची पुनर्रचना करून त्यात सुधारणा सुचविल्या. त्यासाठी काही शिफारशी करण्यात आल्या, परंतु त्यांची योग्य दखल घेतली गेली नाही. पंचायतराज हा लोकशाही विकेंद्रीकरणाचा पहिला टप्पा आहे. लोकशाहीच्या मूलभूत स्वातंत्र्य, समता आणि संपूर्ण या संकल्पना प्रत्यक्षात साकार होण्याची संधी पंचायतराज व्यवस्थेत केलेल्या आरक्षणामुळे निर्माण झाली आहे. महाराष्ट्राचे शिल्पकार कै. यशवंतराव चव्हाण यांनी पंचायतराज व्यवस्थेचे रोपटे महाराष्ट्रात लावले व त्याची

सर्वांनी जोपासना केली. देशात महाराष्ट्रातील पंचायतराज व्यवस्थेकडे एक आदर्श व्यवस्था म्हणून पाहिले जाते. संविधानाच्या ७३ व्या घटना दुरुस्तीमुळे पंचायतराज संस्था म्हटल्या जाणाऱ्या प्रशासकीय एककांचे अर्थपूर्ण सक्षमीकरण व सबलीकरण झालेले आहे. महाराष्ट्राचे व देशाचेही नेतृत्व करण्याची क्षमता आणि आकांक्षा असणाऱ्या या ग्रामीण महाराष्ट्रातील पंचायत राज संस्था म्हणजे जिल्हा परिषदा, तालुका पंचायत समित्या व ग्रामपंचायती या खऱ्या अर्थाने संसदीय लोकशाहीच्या प्रशिक्षण शाळा ठरल्या आहेत.

महिलांना सबळ करण्याच्या पथावरील ७३ वी घटनादुरुस्ती ही महत्त्वाचे पाऊल आहे. याची जाणीव झाल्याने किंवा ही महत्त्वपूर्ण बाब लक्षात येऊन राज्य सरकारने मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम १९५८ व महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम १९६१ मध्ये दुरुस्ती करून एक नवा कायदा मुंबई ग्रामपंचायत आणि जिल्हा परिषद व पंचायत समिती दुरुस्ती विधेयक कायदा २२ एप्रिल १९९४ रोजी संमत केला आणि या दुरुस्ती कायदानुसार पंचायतराज व्यवस्थेत ५.०% जागा महिलांसाठी राखीव ठेवण्यात आल्या. केंद्र सरकारने स्थानिक शासन संस्थांत महिलांसाठी ५.० टक्के आरक्षणाचे धोरण अमलात आणण्याचे ठरविले असले तरी आपल्या महाराष्ट्राने त्या दिशेने खूपच आधी पावले टाकली आहेत. त्यामुळे येथील पंचायतराज व्यवस्था सक्षम आणि प्रगल्भही आहे. पंचायती व स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना विशेष आरक्षण प्राप्त झाल्यामुळे त्यांची जबाबदारी वाढलेली आहे. देशातील एकतृतीयांश ग्रामपंचायती, क्षेत्रीय पंचायत, जिल्हा परिषद, नगर परिषद, महानगरपालिका इत्यादी ठिकाणी शासनाची सूत्रे हाती घेता येतील आणि या नवीन भूमिकेतून महिलांना देशाच्या विकास प्रक्रियेत अधिक सक्रिय होता येईल तसेच त्यांना त्यांच्या नजरेतून आपले गाव व जिल्हाच्या विकासाच्या योजना राबवता येतील. स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा विषय व महात्मा गांधींची ग्राम स्वराज्याची कल्पना याकडे शासनाने काही प्रमाणात दुर्लक्ष केल्यामुळे विकासाची प्रक्रिया पाहिजे तशी वेग धरू शकलेली नाही. १९५७ ते १९८६ पर्यंत अनेक समित्या नेमण्यात येऊन पंचायतराज व्यवस्थेचा अभ्यास करण्यात आला. प्रत्येक समितीने आपापला अहवाल सादर करून पंचायतराज संस्थांची

ATTESTED
Principal
Arts & Commerce College
Khedgaon, Tal. Dindori (Nashik)

पुनर्रचना करून त्यात सुधारणा सुचविल्या.

महिलांना स्वतःला सिद्ध करण्याची संधी

सोना चॅटर्जी यांच्यासारख्या अनुभवी आणि विद्वान लोकसभा अध्यक्षांच्या तुलनेत मीरा कुमार यांनी सभागृहातील गदारोळावर प्रभावीपणे नियंत्रण राखण्यात यश मिळवले आहे. लालकृष्ण अडवाणी यांच्यासारख्या ६० वर्षे सक्रिय राजकारण करणाऱ्या लोकसभेतील विरोधी पक्षनेत्यापेक्षा सत्ताधारी आघाडीला धारेवर धरण्याचे काम सुषमा स्वराज यांनी अधिक समर्थपणे बजावून दाखविले आहे. संधी मिळाली तर काय होऊ शकते याची ही अलीकडची ठळक उदाहरणे आहेत. सारांश रूपाने प्रत्येक सामाजिक प्रक्रिया ही निरंतर सुरू असते आणि महिला आरक्षणासही लागू आहे. सुरुवातीस हळूहळू आपला समाज महिला आरक्षणाचा स्वीकार करेल आणि त्याचे चांगले परिणाम दिसल्यानंतर त्यास कुणाचाही विरोध राहणार नाही. महिलांनी प्रशासनात आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांत आरक्षण देण्याची फळे महाराष्ट्रात दिसतात. एकूण लोकसंख्येत ५० टक्केपेक्षा अधिक महिलांची संख्या आहे. महिलांच्या संख्येचा विचार करता जोपर्यंत महिला सक्षम होणार नाही तोपर्यंत खऱ्या अर्थाने विकास साधला जाणार नाही, असे म्हणणे वावगे ठरणार नाही. महिलांना खऱ्या अर्थाने सक्षम करावयाचे असेल तर त्यांच्या अधिकारांची जाणीव तळागाळातील महिलांपर्यंत व्हायला हवी. तसेच स्थानिक पातळीवरील राजकीय प्रक्रियांच्या माध्यमातून देशात सामाजिक परिवर्तन प्रक्रिया गती म्हणून व्हावी. वगळलेल्या सामाजिक न्यायाची प्रतिष्ठापना व्हावी, अशी मौलिक उद्दिष्टे समोर ठेवून ७३ वी घटना दुरुस्ती करण्यात आली आणि त्या आधारावरच पंचायत राज व्यवस्थेत महिलांना प्रतिनिधित्व दिले गेले.

७३ वी घटना दुरुस्ती आणि महाराष्ट्र राज्य

संविधानानुसार आज भारतातील विविध घटक राज्य सरकारे व केंद्र सरकार यांनी भारतातील स्त्रियांना विशेष सवलती देण्यास सुरुवात केली आहे. कलम २४३ घ (३) व २४३ न (३) नुसार प्रत्येक पंचायत तसेच नगरपालिकांमध्ये प्रत्यक्ष निर्वाचित सभासदांच्या एकूण संख्येमध्ये एकतृतीयांश स्थान अनुसूचित जाती, जमातीतील स्त्रियांसाठी आरक्षित आहे. याचप्रमाणे स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये सहभागी होण्यासाठी विशेष आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली आहे. अशा रीतीने भारतीय संविधानात

आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय क्षेत्रात महिलांना पुरुषांच्या बरोबर अधिकार प्रदान करण्यात आलेले आहे. त्याचबरोबर हेदेखील मान्य करण्यात आले आहे की, शतकांशतक शतकांपासून शोषित व उपेक्षित होता, त्या समाजातील स्त्रियांच्या विकासावर विशेष लक्ष देणे राजाचे कर्तव्य आहे. बरोबरीने अधिकार प्रदान करून महिलांना पुरुषांच्या मताधिकार देण्यात भारताने जगात अग्रक्रम घेतला आहे.

७३ वी घटना दुरुस्ती ही महिलांसाठी विकासाची सहभागाची एक नवीन संजीवनी व दायित्व निर्माण करणारी ठरली. ७३ व्या घटना दुरुस्तीमुळे ग्रामीण भागातील स्त्रियांना राजकारणात उमेदवारी मिळाली. पंचायत समिती व ग्रामपंचायतमध्ये निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत सहभागी होता आले व त्यांच्या वाढत्या सहभागामुळे राजकारणातील स्त्री-पुरुष यांच्यातील सत्तेची समीकरणे बदलली व निर्णय प्रक्रियेत त्यांचा आत्मविश्वास वाढला. तसेच बचत गटांच्या माध्यमातून तर ग्रामीण स्त्रियांनी पंचायतराज व्यवस्थेमध्ये स्वतःचे स्थान समाजात निर्माण केले आहे. बचत गटांच्या माध्यमातून तयार केलेली उत्पादने भारताच्या बाजारपेठांमध्येच नाही, तर विदेशातील बाजारपेठांमध्ये आपले स्थान निर्माण करीत आहेत. महिलांना आज स्व-विकासाच्या दृष्टीने अनुकूल वातावरण निर्माण झालेले आहे. पुरुषप्रधान समाजाने सुद्धा त्यांचे नेतृत्व स्वीकारलेले आहे. स्त्रियांच्या नेतृत्वात भारत वर्ष विकसनशील देश न राहता विकसित देशात गणला जात आहे. यामागील यशाचे कारण महिलांचा वाढता सहभाग आणि महिला प्रतिनिधित्वाला मिळालेली सफलता होय.

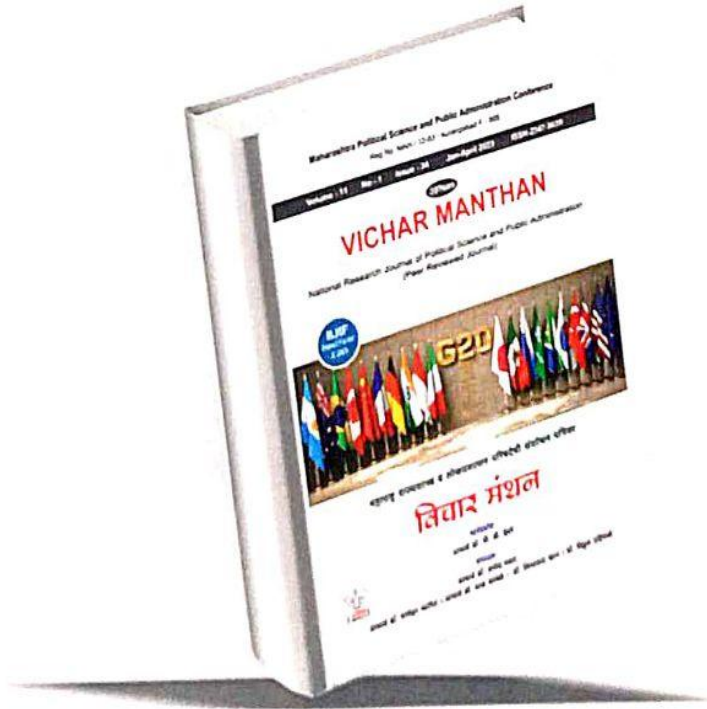
संदर्भ सूची

१. डॉ. शोभा कारेकर आणि डॉ. शरद घोडके : महाराष्ट्राचे शासन आणि राजकारण, अंशुल प्रकाशन, नागपूर.
२. डॉ. पी. डी. देवरे, डॉ. एस. एम. विसपुते, डॉ. डी. एस. निकुंभ : राजकीय विचारप्रणाली, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव.
३. बी. सी. नरूला : पंचायतीराज व्यवस्था, अर्जुन पब्लिशिंग हाउस, नवी दिल्ली.
४. सी. अलका देशमुख : शासन आणि राजकारण, अंशुल प्रकाशन, नागपूर.
५. डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर : मूलभूत राज्यशास्त्रीय संकल्पना, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद.

ATTESTED
Principal
Arts & Commerce College
Khedgaon, Tal. Dindori (Nashik)

• महाराष्ट्र राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन परिषदेची संशोधन पत्रिका •

 International
Innovative Journal
Impact Factor ((IJIF)
2.283

अथर्व पब्लिकेशन्स

Visit us... www.atharvpublications.com

ATTESTED

Principal
Arts & Commerce College
Khedgaon, Tal. Dindori (Nashik)

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal No. 47100

An International Multidisciplinary
Half Yearly Research Journal

GENIUS

ISO 9001:2015 QMS
ISBN / ISSN

ISSN - 2279 - 0489

Volume - XI, Issue - II, February - July - 2023

Impact Factor - 7.508 (www.sjifactor.com)

Is Hereby Awarding This Certificate To

डॉ. दिपक एन. कारे

In Recognition of the Publication of the Paper Titled

नवीन शैक्षणिक घोरण २०२० आणि ऑनलाईन शिक्षण

ATTESTED
[Signature]
Principal
Arts & Commerce College
Khedgaon, Tal. Dindori (Nashik)

[Signature]

Editor : Vinay S. Hatole

Ajanta Prakashan, Jaisingpura, Near University Gate, Aurangabad. (M.S.) 431 004 Mob. No. 9579260877, 9822620877
Tel. No.: (0240) 2400877, ajanta3535@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

Peer Reviewed
Refereed and
UGC Listed
Journal No. 47100

ISSN - 2279 - 0489
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GENIUS

Volume - XI, Issue - II, February - July - 2023
English Part - II, Marathi & Hindi

Impact Factor / Indexing
2023 - 7.508
www.sjifactor.com

ATTESTED
[Signature]
Principal
Arts & Commerce College
Khedgaon, Tal. Dindori (Nashik)

Ajanta Prakashan

CONTENTS OF MARATHI

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० आणि ऑनलाईन शिक्षण डॉ. दिपक एन. कारे	१-५
२	नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० - अंमलबजावणी व भूमिका डॉ. धिरज छगन झाल्टे	६-११
३	भारतीय परंपरागत शिक्षण प्रणाली आणि राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण डॉ. सुजाता शिवाजी गडाख	१२-१८
४	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०-शैक्षणिक धोरणातील आव्हाने आणि संधी डॉ. सुरजकुमार एस. प्रसाद	१९-२६
५	नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० डॉ. मनिषा के. आहरे	२७-३१
६	भारतातील उच्च शैक्षणिक संस्थांमध्ये Swayam MOOCs ची भूमिका डॉ. मोरे साहेबराव काळू प्रा. रंजना व्ही. जाधव	३२-३५
७	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० प्रा. कर्डक एस. बी.	३६-४३
८	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आणि डिजिटल साधने प्रा. सतिश सुभाष कावळे	४४-५२
९	नवीन शैक्षणिक धोरण आणि स्वयंमची अध्ययन पद्धती श्री. दिलीप जाधव	५३-५६

ATTESTED

Principal
Arts & Commerce College
Khedgaon, Tal. Dindori (Nashik)

१. नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० आणि ऑनलाईन शिक्षण

डॉ. दिपक एन. कारे

के. एम. के. डब्ल्यू. कला विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, सिडको, नाशिक.

प्रस्तावना

देशाला १९४७ मध्ये स्वतंत्र मिळाल्यानंतर साक्षरतेची गरज सर्वांनाच प्रकर्षाने जाणवली. राज्यघटनेने ६ ते १४ वयोगटातील मुलांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण देण्याची तरतूद राज्यघटनेत केली. त्याचबरोबर नियोजन आयोगाने साक्षरता वाढविण्यासाठी पंचवार्षिक योजनांद्वारे शिक्षणाला प्राधान्यक्रम दिलेला दिसून येतो. स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने विविध शैक्षणिक आयोग भारतीय शिक्षणाच्या सुधारणेसाठी नेमले. त्यामध्ये १९४८ चा राधाकृष्ण आयोग उच्च शिक्षणात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी नेमला. त्यानंतर १९६४ ला डॉ. डी.एस. कोठारी यांच्या अध्यक्षतेखाली देशातील प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक व उच्च शिक्षणातील दर्जा सुधारण्यासाठी कोठारी आयोग नेमला. या आयोगाने एकूणच सर्व स्तरावरील शिक्षणाचा सखोल अभ्यास करून महत्त्वाच्या सूचना मांडल्या. देशात सर्वात प्रथम पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांच्या काळात १९६८ साली पहिले राष्ट्रीय धोरण जाहीर करण्यात आले. त्यानंतर राजीव गांधी यांच्या कार्यकाळात १९८६ साली दुसरे राष्ट्रीय धोरण जाहीर करण्यात आले. तर १९९२ मध्ये आचार्य राममूर्ती यांच्या अध्यक्षतेखाली 'राष्ट्रीय शिक्षण धोरण कृती आराखडा' समिती स्थापना करण्यात आली. पंतप्रधान अटल बिहारी वाजपेयी यांच्या कार्यकाळात सन २००२ साली ८६ वी घटना दुरुस्ती करण्यात आली. सन २००९ साली शिक्षण हक्क कायदा मंजूर करण्यात आली. या कायद्याची अंमलबजावणी २०१३ पासून करण्यात आली. ३४ वर्षांनंतर आणि २१व्या शतकातील पहिली शैक्षणिक सुधारणा २०२० मध्ये करण्यात आली. २९ जुलै, २०२० रोजी विद्यमान भारतीय शिक्षण पद्धतीत अनेक बदल घडवून आणण्याच्या उद्देशाने मंत्रिमंडळाने नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाला मान्यता दिली.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण : १९६८

कोठारी आयोगाच्या शिफारशीवर आधारित भारत सरकारने आपले पहिले शैक्षणिक धोरण १९६८ मध्ये प्रसिद्ध केले. शिक्षणाचा नवीन आकृतिबंध व उच्च माध्यमिक शिक्षणाचे व्यवसायीकरण, कार्यानुभव, समाजसेवा, पुस्तक निर्मिती, शिक्षकांचे सुधारित वेतन मान, कृषी विद्यापीठ स्थापना, त्रिभाषा सूत्र, दुर्बलांचे शिक्षण, स्त्री शिक्षण, विद्यापीठांची स्थापना इत्यादी शिफारशींची अंमलबजावणी करण्यात आली. त्यामुळे भारतीय शिक्षणाच्या विकासाला वेगळी दिशा प्राप्त झाली.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण : १९८६

राजीव गांधी सरकारने हे धोरण जाहीर केले. या धोरणातील महत्त्वाच्या सूचना पुढीलप्रमाणे

१. सर्वांना शिक्षणाची समान संधी उपलब्ध करून देणे.

ATTESTED
Principal
Arts & Commerce College
Khedgaon, Tal. Dindori (Nashik)

१. समता प्रस्थापित करण्यासाठी शिक्षण देणे.
२. प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च शिक्षणाची पुनर्रचना रचना करणे.
३. शिक्षकांच्या प्रशिक्षणात आधुनिकता आणणे.
४. राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या १० टक्के इतकी गुंतवणूक शिक्षणात करणे.
५. प्रशिक्षण व निरंतर शिक्षणावर भर देणे.
६. शिक्षणाच्या माध्यमातून राष्ट्रीय साधन संपत्तीचा योग्य विकास व वापर करणे.
७. शिक्षण पद्धती समाजाभिमुख बनविणे.
८. तांत्रिक व व्यावसायिक शिक्षणाची पुनर्रचना करणे.
९. बाल संगोपन व शिक्षण यांचा समन्वय साधणे. मुक्त विद्यापीठे, दूर शिक्षण विभाग, ग्रामीण विद्यापीठे स्थापन करणे. बुद्धिमान विद्यार्थ्यांसाठी नवोदय विद्यालय स्थापने, पदवी व नोकरी यांची यांची फारकत करणे इत्यादी. १९६८ चे शैक्षणिक धोरण यशस्वी होऊ शकले नाही. याची दखल १९८६ च्या धोरणात घेतली गेली.

सुधारित राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण : १९९२

१९८६ च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाच्या अंमलबजावणी व परिणाम यांचे पुनर्विलोकन करून हे सुधारित राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण १९९२ मध्ये जाहीर केले. त्यामध्ये पुढील शिफारशी केल्या.

१. शैक्षणिक प्रशासन व नियोजन यामध्ये शिक्षण तज्ज्ञांना सहभागी करून घेणे.
२. शैक्षणिक प्रशासन व पर्यवेक्षणात सेवांतर्गत सेवकांना सहभागी करून घेणे.
३. राष्ट्रीय स्तरावरील राष्ट्रीय 'शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद' (NCERT) 'राष्ट्रीय शैक्षणिक नियोजन व प्रशासन संस्था' (NIEPA), 'विद्यापीठ अनुदान आयोग' (UGC) या तीन संस्थांचे पुनर्विलोकन करणे.
४. चर्चासत्रे, कार्यशाळा, नवीन अभ्यासक्रम इत्यादी वरील खर्च भ्रामक असून तो शालेय साधन सुविधांसाठी करावा.
५. उच्च शिक्षणावर केला जाणारा अमाप खर्च कमी करून तो सामान्य शिक्षणाकडे वळवावा
६. शैक्षणिक धोरण टय्वल्यानंतर त्यासाठी लागणाऱ्या वित्ताची व्यवस्था करावी

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण : २००१

१९८६ च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात व त्यावर आधारित १९९२ च्या सुधारित शैक्षणिक धोरणात नमूद केल्याप्रमाणे दर पाच वर्षांनी शिक्षण पद्धतीचे पुनर्विलोकन करावयाचे होते. त्यानुसार नोव्हेंबर २००० मध्ये राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाच्या अनुषंगाने सुधारित अभ्यासक्रम आराखडा तयार केला आणि सप्टेंबर २००१ मध्ये हा अभ्यासक्रम आराखडा जाहीर केला. जनतेच्या आशा-आकांक्षा, राष्ट्रीय पुढील आव्हाने, संविधानात्मक बाबी, जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेल्या समस्या, बदललेले सामाजिक संदर्भ, विज्ञान तंत्रज्ञानातील प्रगती इत्यादी बाबींचा विचार ह्या अभ्यासक्रमात केला आहे.

ATTESTED

Principal
Arts & Commerce College
Khedgaon, Tal. Dindori (Nashik)

नवीन शैक्षणिक धोरण : २०२०

२०१५मध्ये स्मृती इराणी मनुष्यबळ विकास मंत्री होत्या. त्यांनी नव्या शैक्षणिक सुधारणा मान्य करण्याच्या दृष्टिकोनातून ऑक्टोबर २०१६मध्ये धोरण मांडले. यावर जनतेकडून सुधारणा मागवण्यात आल्या. मात्र हे धोरण मंजूर होऊ शकले नाही. या धोरण निर्मितीचे प्रमुख टी. एस. आर. सुब्रमण्यम हे होते. नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० धोरणासाठी पुन्हा दुसरा प्रयत्न माजी इद्यो अध्यक्ष के. कस्तुरीरेगन यांच्या अध्यक्षतेखाली कमिटी बनवून करण्यात आला. नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण बालवाड, अंगणवाडी पासून उच्च शिक्षणापर्यंत सर्व स्तरांना लागू आहे. यामध्ये महत्वाच्या सूचना म्हणजे पाचवी पर्यंतचे शिक्षण मुलांना शक्यतो मातृभाषेतून मिळावे ही यातील एक महत्वाची सूचना आहे. इयत्ता सहावी पासूनच विद्यार्थ्यांना व्यवसाय शिक्षण घेता येणार ही महत्वाची बाब आहे. सद्याच्या १० + २ ऐवजी ५ + ३ + ३ + ४ असा नवा आकृतिबंध लागू होणार आहे.

नवीन शैक्षणिक धोरण : २०२० मधील ऑनलाईन शिक्षण विषयक तरतुदी

नवीन परिस्थिती आणि वास्तविकता यासाठी नवीन उपक्रमांची गरज असते. सध्या वाढत असलेले साथीचे रोग आणि महामारीची परिस्थिती लक्षात घेता, जेव्हा कधी आणि जिथे कुठे पारंपरिक आणि प्रत्यक्ष शिकवण्याच्या माध्यमांचा वापर शक्य नसेल, तेव्हा दर्जेदार शिक्षणाची पर्यायी माध्यमे तयार ठेवणे गरजेचे झाले आहे. या संदर्भात तंत्रज्ञानामुळे मिळणाऱ्या फायद्यांचा लाभ घेण्याचे महत्त्व राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 ने मान्य करत, तंत्रज्ञानाशी संबंधित जोखमा आणि धोक्यांचीसुध्दा दखल घेतली आहे. ऑनलाईन शिक्षणातील तोटे दूर करत किंवा त्यांचे निराकरण करत, ऑनलाईन शिक्षणाचे फायदे कशा प्रकारे मिळवता येतील हे निश्चित करण्यासाठी काळजीपूर्वकपणे तयार केलेल्या आणि योग्यरितीने प्रमाणबद्ध केलेल्या पथदर्शी अभ्यासाची गरज आहे. या दरम्यान, सर्वासाठी दर्जेदार शिक्षण उपलब्ध करून देण्यातील वर्तमान आणि भविष्यातील आव्हानांचा सामना करण्याकरता विद्यमान डिजिटल प्लॅटफॉर्मस आणि ICT आधारित शैक्षणिक उपक्रमांचा दर्जा वाढविला जाणार आहे.

डिजिटल तंत्रज्ञानाचा उदय आणि शाळेपासून उच्च शिक्षणापर्यंत सर्व स्तरांवर अध्यापन अध्ययनासाठी तंत्रज्ञानाचा फायदा करून घेण्याचे महत्त्व लक्षात घेउन या धोरणाने खालील प्रमुख उपक्रमांची शिफारस केलेली आहे.

१. ऑनलाईन शिक्षणासाठी पथदर्शी अभ्यास

सामान्य शिक्षणाचे ऑनलाईन शिक्षणाशी एकात्मिकरण करण्याच्या फायद्यांचे मूल्यांकन करण्यासाठी व दोष कमी करण्यासाठी आणि विद्यार्थ्यांना उपकरणांची सवय लागणे, ई-मजकुरासाठी सर्वाधिक पसंतीचा फॉरमॅट अशा इतर संबंधित बाबींचा अभ्यासदेखील करण्यासाठी, समांतरपणे काही पथदर्शी अभ्यासाची मालिका आयोजित करण्यासाठी योग्य संस्था जसे की NETF, CIET, NIOS, IGNOU IITE, NITS. निश्चित करण्यात आलेल्या आहेत त्यामुळे मापमदर्शी अभ्यासाचे निकाल सार्वजनिकरित्या जाहीर केले जातील आणि त्याचा वापर सतत सुधारणा करण्यासाठी केला जाईल.

ATTESTED

Principal
Arts & Commerce College
Khedgaon, Tal. Dindori (Nashik)

१. डिजिटल पायाभूत सुविधा

भारताचा मोठा आकार, विविधता, गुंतागुंतीच्या आणि उपकरणाची उपलब्धता यावर उपाय म्हणून एकाहून अधिक प्लॅटफॉर्मद्वारा आणि विशिष्ट उपायाद्वारे चापरता येईल अशा, मुक्त, आंतरकार्यक्षम, विकसनक्षम, सार्वजनिक डिजिटल पायाभूत सुविधा शिक्षण क्षेत्रात निर्माण करण्यासाठी गुंतवणूक केली जाणार आहे. यामुळे हे सुनिश्चित होईल की तंत्रज्ञानावर आधारित उपाय तंत्रज्ञानाच्या वेगवान प्रगतीमुळे कालबाह्य होणार नाहीत.

२. ऑनलाईन अध्यापन प्लॅटफॉर्म आणि साधने

शिक्षकांना विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीवर नजर ठेवण्यासाठी, संरचित वापरण्यास सोप्या, समृद्ध सहाय्यक साधनांचा मंच प्रदान करण्यासाठी SWAYAM, DIKSHA अशा समर्पक विद्यमान ई-अध्ययन प्लॅटफॉर्मचा विस्तार केला जाणार आहे.

४. मजकूर निर्मिती, डिजिटल भांडार आणि प्रसार

कोर्सवर्क, गेम्स आणि सिम्युलेशन शिक्षणे, ऑगमेंटेड वास्तव आणि व्हर्चुअल वास्तव यासह मजकुराने एक डिजिटल भांडार विकसित केले जाणार आहे. ज्यामध्ये परिणामकारकता आणि गुणवत्तेबरोबर वापरकर्त्याद्वारे रेटिंग देण्याची एक सार्वजनिक प्रणाली विकसित केली जाईल आणि मजा घेऊन शिकण्यासाठी, ऑप्स, भारतीय कला संस्कृती यांवर आधारित गेम्स अशी विद्यार्थ्यांना साजेशी साधने देखील, एकाहून अधिक भाषांमध्ये वापरण्याच्या स्पष्ट सूचनासह तयार केली जातील विद्यार्थ्यांपर्यंत ई-सामग्रीचा प्रसार करण्यासाठी एक विश्वासार्ह डेकअप यंत्रणा प्रदान केली जाणार आहे.

५. डिजिटल दरी कमी करणे

अत्यंत मर्यादित सुविधा उपलब्ध असलेला लोकसंख्येचा एक मोठा वर्ग अजूनही अस्तित्वात आहे हे वास्तव लक्षात घेता दूरदर्शन, रेडिओ आणि कम्युनिटी रेडिओ अशा विद्यमान प्रसारमाध्यमांचा चित्रप्रक्षेपण आणि प्रसारणासाठी व्यापकपणे वापर केला जाणार आहे. शैक्षणिक कार्यक्रम विद्यार्थ्यांच्या विविध गरजा भागवण्यासाठी वेगवेगळ्या भाषांमध्ये 24/7 उपलब्ध करून देण्यात येतील. सर्व भारतीय भाषांमध्ये मजकूर निर्मितीला महत्त्व दिले जाणार आहे. त्याचबरोबर आवश्यक असेल तेथे डिजिटल मजकूर शिक्षक विद्यार्थ्यांपर्यंत शक्यतो त्यांच्या शिक्षणाचे माध्यम असलेल्या भाषेतून पोहोचविले जाईल.

६. व्हर्चुअल प्रयोगशाळा

व्हर्चुअल प्रयोगशाळा तयार करण्यासाठी DIKSHA, SWAYAM आणि SWAYAMPURABHA यासारख्या विद्यमान ई-लर्निंग प्लॅटफॉर्मचा उपयोग केला जाईल, जेणेकरून सर्व विद्यार्थ्यांना दर्जेदार प्रात्यक्षिक आणि प्रत्यक्ष प्रयोग-आधारित अध्ययन उपलब्ध होईल. आधीच मजकूर लोड केलेल्या टॅबलेट्ससारख्या योग्य डिजिटल उपकरणांद्वारे SEDG विद्यार्थ्यांना आणि शिक्षकांना पुरेशा सुविधा उपलब्ध करून देण्याची शक्यता विचारात घेऊन ती विकसित केली जाणार आहे.

ATTESTED
Principal
Arts & Commerce College
Khedgaon, Tal. Dindori (Nashik)

७. शिक्षकांना प्रशिक्षण आणि प्रोत्साहन

विद्यार्थी केंद्रीत अध्यापनशास्त्राचे आणि ऑनलाईन शिक्षण प्लॅटफॉर्म आणि साधने वापरून स्वतःच उच्च-गुणवत्तेचे ऑनलाईन मजकूर निर्माते कसे बनावे याचे शिक्षकांना काटेकोर प्रशिक्षण दिले जाईल. मजकुरासोबत आणि एकमेकांसोबत विद्यार्थ्यांचा सक्रिय सहभाग सुलभ करण्यातील शिक्षकांच्या भूमिकेवर भर दिला जाईल.

८. ऑनलाईन मूल्यांकन आणि परीक्षा

राष्ट्रीय मूल्यांकन केंद्र किंवा परखसारख्या प्रस्तावित संस्था, शालेय बोर्ड्स, NTA किंवा इतर मान्यताप्राप्त संस्था क्षमता, पोर्टफोलिओ, रुब्रिक्स, मानक मूल्यांकने, आणि मूल्यांकनाचे विश्लेषण यांच्या रचनेसह मूल्यांकनाच्या आराखड्याची रचना आणि अंमलबजावणी केली जाणार आहे.

९. अध्ययनाची मिश्र मॉडेल्स

डिजिटल अध्ययन आणि शिक्षणाला प्रोत्साहन देताना, समोरासमोर प्रत्यक्ष अध्ययनाचे महत्त्वसुद्धा पूर्णपणे लक्षात घेण्यात आले आहे. त्यानुसार, वेगवेगळ्या विषयांच्या योग्य- पुनरावृत्तीसाठी मिश्र अध्यापनाची विविध परिणामकारक मॉडेल्स शोधली जाणार आहे.

१०. मानके निश्चित करणे

ऑनलाईन आणि डिजिटल शिक्षणाबद्दलचे संशोधन होईल तसे NETF आणि इतर योग्य संस्था ऑनलाईन/ डिजिटल अध्यापन-अध्ययनासाठी आशय, तंत्रज्ञानआणि अध्यापनशास्त्र यांची मानके निश्चित केले जातील. ही मानके राज्ये, बोर्ड्स, शाळा आणि शाळा संकुले, HEIs इ. साठी ई-शिक्षणाची मार्गदर्शक तत्त्वे तयार करण्यासाठी मदत केले जातील.

समारोप

करोना सारख्या साथीचे रोग आणि महामारीची परिस्थिती लक्षात घेता, जेव्हा कधी आणि जिथे कुठे पारंपरिक आणि प्रत्यक्ष शिकविण्याच्या माध्यमांचा वापर शक्य नसेल, तेव्हा दर्जेदार शिक्षणाची पर्यायी ऑनलाईन माध्यमे वापरणे राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 च्या माध्यमातून नक्कीच शक्य होणार आहे.

संदर्भ

१. नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020, शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार, मराठी आवृत्ती-पृ.क्र.७९.
२. लोकसत्ता टीम, शिक्षणाचा नवा अध्याय, दै. लोकसत्ता, ३०/०७/२०२०,
३. डॉ. भागवत कराड, शैक्षणिक धोरण : महत्त्वाचे पाऊल, महाराष्ट्र टाईम्स, ०९/०८/२०२०, पृ.क्र.०२.

